

Роботи з увічнення пам'яті громадські організації проводять на кошти сільських та церковних громад. Авторами пам'ятних споруд переважно є народні умільці. Якщо громада знаходить спонсорів серед земляків-бізнесменів, запрошують фахових скульпторів та архітекторів. У селах деяких районів, наприклад у Бучацькому і Тербовлянському на Тернопільщині, таких пам'ятників є понад 70. Погано лише, що ці споруди ніде не обліковують, тому іноді вже не вдається встановити ні імен їхніх авторів, ні дат відкриття, ні ініціаторів і спонсорів. Товариство «Пошук» добровільно започаткувало програму обліку споруд на вшанування жертв більшовицького режиму в Україні. Уже оцифровано понад 300 таких об'єктів – з фотокартками та детальним описом. У міру опрацювання ці матеріали розміщують на Інтернет-сторінці товариства.

На жаль, робота щодо облаштування місць пам'яті, не підтримана державою, ведеться безсистемно – більшість із них досі гідно не впорядковані.

В Україні на громадських засадах видають багато книжок з історії великих і малих населених пунктів. У кожній з них знаходять місце списки й біографічні довідки жертв більшовизму. Цю інформацію наводять також автори Книг пам'яті «Реабілітовані історією», чие видання започаткувала держава.

Громадськість щорічно в кінці червня вшановує на масових мітингах і панахидах жертв кривавого злочину 1941 р. Пам'ять про полеглих застерігає не допустити нового тоталітаризму й свавілля. Нехай же ця священна пам'ять послужить справі національного та духовного відродження України.

ПЕРІОД ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ОУН І УПА

Володимир В'ЯТРОВИЧ

СТАВЛЕННЯ ОУН ДО ЄВРЕЇВ (1920–1950 РР.)

Історії українського та єврейського народів багато в чому схожі. Їхнім лейтмотивом було збереження національної ідентичності в умовах бездержавного існування, протистояння асиміляційним зазіханням сторонніх сил, прагнення здобути державну незалежність. Здавалося б, ця подібність історичних доль обох народів мала б стати запорукою взаєморозуміння. Проте схоже, що тільки тепер, коли між незалежними державами Україною та Ізраїлем встановлено приязні відносини, ця закономірність урешті починає спрацьовувати. Шлях до цього був дуже нелегким, часто українці та євреї у боротьбі за реалізацію своїх прагнень опинялися по різні боки барикад, не раз їхнє співіснування переростало у взаємне поборювання. Особливо це стосується минулого століття, коли український та єврейський національні рухи досягли піку свого розвитку, наблизившись упритул до реалізації головного завдання – відновлення державної незалежності.

Очевидно, що саме тепер найкраща нагода для істориків розібратися зі складним минулим обох народів – проаналізувати джерела конфліктних ситуацій у їхньому співіснуванні, аби вони знову не стали дестабілізаційним чинником в українсько-єврейських взаєминах. У цьому плані єврейські історики перебувають у виграшному, порівняно з українськими, становищі. Адже вже понад півстолітнє існування незалежної держави Ізраїль сприяло інтенсифікації досліджень історії і самого єврейського народу, і його відносин з іншими народами.

В Україні, натомість, сім десятиліть більшовицького панування, по суті, зупинили незалежні історичні дослідження, перетворивши цю наукову дисципліну на прислужницю панівної комуністичної ідеології. Наслідки помітні ще й нині – на 15-му році існування незалежної української держави: над історією українського визвольного руху досі тяжіють стереотипи радянської доби.

В оцінюванні діяльності однієї з провідних структур українського визвольного руху минулого століття – Організації Українських Націоналістів (ОУН) – та її місця в українській історії щойно почалися якісні зміни. За останні п'ять років дедалі частіше

з'являються серйозні аналітичні роботи, оперті на багату джерельну базу, роботи які намагаються представити діяльність цієї організації в загальному контексті розвитку українського визвольного руху, чи навіть подати її у ширших рамках європейської історії минулого століття.

Однак надалі з'являються роботи й іншого типу, чийм головним завданням є «викриття злочинної суті ОУН-УПА». Більшість із них так і не змогли вийти за межі, свого часу встановлені радянською цензурою, і за своїм стилем дуже нагадують популярні в часи СРСР антинаціоналістичні памфлети. Головним мотивом таких робіт є доведення тотожності українського націоналізму та фашизму, колаборації українських націоналістів із нацистами. Найкраще ілюструють ці тези, на думку горе-дослідників, антисемітизм ідеології ОУН та участь її членів в організованому нацистами Голокості.

На сьогодні такі роботи виходять переважно з під пера колишніх комуністичних діячів, які, вочевидь, уже не здатні перелаштуватися в інший, ніж «совпроп», формат. Проте, як не дивно, випрацьовані радянською пропагандою тези підхопили і розвинули також науковці із солідних наукових центрів за кордоном. Принаймні таке враження складається після прочитання статті Марка Царинника та Карела Беркгофа¹. Показово, що головна теза їхнього дослідження про антисемітизм в ідеології ОУН базується на тому ж документі, що й роботи радянських пропагандистів². Публікація викликала досить жваве обговорення, в ході якого аргументовано піддали сумніву автентичність т. зв. «Життєпису Стецька», що служив основою для «викриття справжнього ставлення ОУН до євреїв»³. Однак Беркгоф і Царинник, схоже, цілковито проігнорували ці зауваги й надалі покликаються у своїх працях на цей матеріал як на автентичне джерело⁴.

Ми звернули особливу увагу на цю публікацію з огляду на те, що вона, принаймні судячи з назви, претендує на висвітлення позиції

ОУН щодо єврейського питання. Проте обмежена джерельна база (як уже вказувалося, головним аргументом їхньої тези є, по суті, єдиний документ сумнівного походження) та завужений хронологічний підхід (автори невиправдано зосередилися винятково на 1941 р.) не дали їм можливості реалізувати поставлене завдання.

Безперечно, сучасна історіографія проблеми відносин між ОУН та євреями не обмежується роботами Беркгофа і Царинника. Частково цієї тематики торкалися роботи українських істориків у діаспорі, що розглядали її в загальній перспективі українсько-єврейських відносин⁵. Скажімо, Іван Лисяк-Рудницький, характеризуючи ці відносини в міжвоєнний період у Західній Україні, вказує, що «український інтегральний націоналізм, на відміну від німецького нацизму чи польського клерикального націоналізму, ніколи не робив першорядною метою антисемітизму; своїм основним ворогом він уважав Росію та Польщу. Однак націоналістичні заяви й публікації рясніли згадками про євреїв і антисемітськими шпильками»⁶. Цю ж тезу автор розвиває в іншому дослідженні, присвяченому українському націоналістичному рухові⁷.

В українській діаспорній історіографії найкращим дослідженням з цієї теми є стаття Тараса Гунчака «Українсько-єврейські відносини під час радянської та нацистської окупації»⁸. Автор використав широкий масив джерел (українських та німецьких документів), простежив еволюцію ідеологічних засад ОУН, зачепив такі дразливі проблеми як коріння стереотипу «жидо-більшовизму», колаборація українців із нацистським режимом, участь українців у порятункові євреїв, участь євреїв в українському визвольному русі.

В Україні дослідження означеної теми почалося щойно з падінням радянського режиму. На сьогодні історіографія питання може похизуватися деякими ґрунтовними роботами. Передусім хотілося б відзначити дослідження Жанни Ковби «Людяність у безодні пекла»⁹. Робота не зосереджується на взаєминах ОУН –

¹ Karel C. Berkhoff, Marco Carynnyk. *The Organization of Ukrainian Nationalists...* – P. 149–184.

² Чередниченко В. *Націоналізм проти нації*. – Київ, 1970; Римаренко Ю. *З ким і проти кого*. – Київ, 1983; Hanusiak M. *Lest We Forget*. – Toronto, 1976.

³ Косик В. *Гарвард патронне ненаукові методи історичного дослідження // Український визвольний рух – Львів, 2003*. – Зб. 1. – С. 176–190; Гунчак Т. *Проблеми історіографії: історія та її джерела // Український визвольний рух – Львів, 2005*. – Зб. 4. – С. 253–264.

⁴ Царинник М. *Золочів мовчить // Критика*. – № 10 – 2005; Berghof K. *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. – Cambridge, Massachusetts and London, 2004. – P. 83.

⁵ Див.: Лисяк-Рудницький І. *Українські відповіді на єврейські питання // Історичні есе*. – Київ, 1994. – Т. 1. – С. 115–135; *Jewish-Ukrainian Relations: Two Solitudes. New Revised Edition* by Aster, Howard & Potichnyj, Peter J. – Ontario, 1987; Peter J. Potichnyj, Howard Aster. *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*. – CIUS, 1990.

⁶ Лисяк-Рудницький І. *Українські відповіді на єврейські питання...* – С. 130–131.

⁷ Лисяк-Рудницький І. *Український визвольний рух під час Другої світової війни // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*. – Т. 2. – С. 252.

⁸ Hunchak T. *Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations // Ukraine during World War II. History and its Aftermath*. – Edmonton, 1986. – P. 39–57.

⁹ Ковба Ж. *Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»*. – Київ, 1998.

єврейське населення, та вони періодично потрапляють у фокус уваги авторки, що намагається якнайповніше відтворити картину українсько-єврейського співжиття. Дослідниця використала надзвичайно різноманітні джерела для своєї роботи – українські, єврейські, польські, німецькі документи, спогади, періодику. Вона зуміла досить чітко змалювати реалії міжвоєнного життя в Галичині, особливості окупаційного режиму, поведінку представників різних соціальних верств населення та різних національностей в екстремальних умовах.

Проте слід відзначити, що, оцінюючи ставлення організованого націоналістичного руху до єврейської меншини, Ковба часом суперечить собі. З одного боку, вона слушно зауважує, що «якоїсь чіткої позиції щодо євреїв у Галичині ОУН (б) не мала»¹⁰, а з іншого – зазначає, що часом рядові оунівці рятували євреїв всупереч рішенням їхнього керівництва. «В умовах боротьби з німцями і зі зростаючими силами радянського опору, – вказує вона, – соціальні, політичні стереотипи проводу ОУН (б) вступили у гострі протиріччя з прадідами виробленою мораллю, ментальністю»¹¹. Це абсолютно неаргументоване твердження, схоже, є лише відголоском стереотипів про «людиноненавистницьку ідеологію ОУН», які раніше панували в історіографії. Так само недоречним виглядає закид Ковби відомому українському дослідникові Володимирі Косику: «На сторінках цінної праці В.Косика “Україна і Німеччина у другій світовій війні”, – пише вона, – знаходимо тексти німецьких донесень про український рух опору, де йдеться про плакати, листівки ОУН з гаслами “Геть німецьку адміністрацію! Ми хочемо вільної України без німців, поляків, без росіян”, “Україна для українців”. У спогадах, публікаціях фігурують й гасла “Ляхів – за Сян, Москалів – до ями, Жидів – на гак!” Виникає питання, невже не писалося про це в німецьких донесеннях?»¹². Очевидно, авторці, для того аби звинувачувати Косика в бажанні приховати якісь документи, слід було самій вказати, де такі документи зберігаються, а не обмежуватися риторичними запитаннями.

Іншою дуже цікавою роботою про українсько-єврейські стосунки є монографія Максима Гона «Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі». Автор ставить собі за мету проаналізувати відносини між обома народами у міжвоєнний період, при цьому він

розглядає їх у різних площинах: економічній, політичній, соціальній. Окремий розділ присвячено стосункам між євреями та українськими націоналістами. На відміну від багатьох дослідників, які, аби довести апріорі притаманний українському націоналістичному рухові антисемітизм, говорять про антиєврейські акції ОУН у 1930-х рр., Гон вказує, що націоналісти ніколи не вбачали в євреях головних ворогів¹³. Поряд із тим, він не заперечує конфлікту між цими силами. «Наступ ОУН супроти євреїв, – пише Гон, – розгортався здебільшого в двох формах: пропагандистській та безпосередньо психологічного чи фізичного тиску. Перша виходила з переконання про ворожість євреїв щодо української національної справи, обвинувачень в їхніх огульних симпатіях до комуністичної ідеології. Це призвело до деперсоніфікації єврейської нації та, як результат, зведення монохромно-негативного її образу»¹⁴.

Ставлення ОУН до євреїв у роки німецької окупації розглядає у статті «Українці в антиєврейських акціях у Другій світовій війні» відомий український історик Ярослав Грицак. На відміну від згаданих вище робіт, тут автор не використав широкого масиву джерел, обмежившись невеликою кількістю англійської літератури з цієї теми. Аналізуючи постанови II Великого збору ОУН, Грицак відзначає, що хоч у них і був пункт із засудженням антиєврейських погромів, проте ці постанови, по суті, містили прихований антисемітизм. Далі автор не розвиває цієї тези, а лише наводить полярні думки польських істориків, що звинувачують оунівців у співпраці з айнзатцгрупами, та інших західних істориків, які звертають увагу на німецькі повідомлення про порятунок євреїв бандерівцями. Своє ж ставлення до позиції ОУН щодо єврейського питання автор виливає у докір націоналістам, які не спромоглися на політичні заяви проти організованого німцями Голокосту. «Потрібні були політичні заяви, які б чітко відображали позицію всієї організації щодо винищення євреїв [...] Однак націоналістичне підпілля за весь час німецької окупації не видало жодного політичного документа, що засуджував би винищення єврейського населення»¹⁵. Далі автор наводить неперевірене свідчення про те, що нібито після переобрання керівництва повстанського руху

¹³ Гон М. *Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі.* – Рівне, 2005.

¹⁴ Там само. – С. 150.

¹⁵ Грицак Я. *Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї.* – Київ, 2004. – С. 166.

¹⁰ Ковба Ж. *Людяність у безодні некла...* – С. 108.

¹¹ Там само. – С. 230.

¹² Там само. – С. 224.

Роман Шухевич видав наказ не брати участі в антиєврейських акціях. Свідчення справді дуже сумнівне, адже жодної потреби в такому наказі не було, оскільки для оунівців чинними залишалися рішення ІІ Великого збору та ІІ Конференції ОУН, які чітко забороняли участь у таких акціях. Грицак також вказує, що в рішеннях ІІІ Надзвичайного великого збору ОУН від серпня 1943 р. вже не фігурував термін «жидокомуна», але «ця зміна сталася надто пізно: на Західній Україні після ліквідації гет майже “не фігурували” самі євреї»¹⁶. З цього приводу хотілося б зазначити, що, по-перше, цей термін зник з офіційного вжитку раніше – ще 1942 р., про що йтиметься у цій статті; по друге, ця теза вказує некомпетентність автора в хронології українського визвольного руху часів Другої світової війни. Адже згадуваний вище міфічний наказ Шухевича, згідно з цією логікою, був ще недоречніший – той очолив повстанський рух у листопаді 1943 р. Тому твердження про начебто існування цього наказу, на нашу думку, має на меті підтвердити міф про участь українських націоналістів в антиєврейських акціях 1941–1943 рр.

Частково теми відносин ОУН та євреїв торкається Іван Патриляк у монографії «Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках»¹⁷. На багатому архівному матеріалі автор спростовує поширені міфи про участь українського батальйону «Нахтігаль» в антиєврейських та антипольських акціях наприкінці червня – на початку липня 1941 р. Проте він не виправдано часто вдається до методу історичного моделювання. Зокрема, кількаразово наголошує, що «теоретично» бійці батальйону могли бути учасниками цих акцій. Таке твердження впливає, на його думку, з того, що «в 1941 році бійці ДУН мали достатньо ідеологічно-світоглядних підстав для участі в знищенні польської інтелігенції та євреїв»¹⁸. Наведена теза дивує, адже автор не намагається її обґрунтувати положеннями націоналістичної ідеології, ба більше, він зазначає, що не заглиблюватиметься «в непрохідні нетрі ідеологічного підґрунтя діяльності ОУН(б)»¹⁹.

Масштабним дослідженням трагедії єврейського народу напередодні та в роки Другої світової війни є монографія Якова Хонігсмана «Катастрофа єврейства Західної України. Євреї

Східної Галичини, Західної Волині, Буковини й Закарпаття в 1933–1945 рр.»²⁰. На сторінках книги автор торкається проблеми ставлення ОУН до євреїв, але, на жаль, використовуючи джерела дуже далекі від об’єктивного підходу, а саме: книжки В. Поліщука, В. Масловського, публікації радянського періоду. Відповідно, упередженість щодо ОУН з боку цитованих авторів перелилась у працю Хонігсмана. До прикладу, не вважаючи за потрібне аргументувати свою думку, він безапеляційно стверджує: «[...] на вкрай юдофобських позиціях залишалась Організація Українських Націоналістів, що виникла 1929 р.»²¹. На наступних сторінках автор намагається довести участь членів цієї організації у Голокості. При цьому він доволі поводитися з історичними джерелами та фактами. Так, цитуючи рішення ІІ Великого збору ОУН про єврейське питання, він подає лише його фрагмент, у якому євреїв називають опорою більшовицького режиму, натомість навіть не згадує про наступне речення, де засуджуються антиєврейські акції. Описуючи масові страти, здійснені НКВД в тюрмах Західної України, страти представників єврейської та польської інтелігенції в перші дні німецької окупації, автор зводить ці дві різні події в одну, очевидно, аби посилити їх емоційне сприйняття. «Ідеологи ОУН, – пише він, – сприйняли фальшиву, абсурдну ідею гітлерівського “Mein Kampf” про те, що єврейство ніби тотожне світовому комунізму, а радянська держава є спробою встановити світове панування євреїв»²². Опираючись на спогади діячів ОУН, Хонігсман говорить про співпрацю ОУН з Німеччиною, проте для нього цей факт є тотожним участі націоналістів у винищенні євреїв. Завершальний розділ книги розповідає про участь євреїв у русі опору, але автор обмежується їхньою участю в комуністичному антинімецькому підпіллі. Жодним словом не згадано про діяльність євреїв у рамках націоналістичного руху спротиву, їхню боротьбу в Українській Повстанській Армії (УПА).

Темі діяльності євреїв у лавах УПА присвячено невелике дослідження Олександра Гогуня та Олександра Вовка «Євреї в боротьбі за незалежну Україну»²³. Автори наводять багато маловідомих фактів, називають прізвиська євреїв – учасників повстанського руху.

¹⁶ Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни // Грицак Я. *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*. – Київ, 2004. – С. 166.

¹⁷ Патриляк І. *Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках*. – Київ, 2004.

¹⁸ Там само. – С. 325–326.

¹⁹ Там само. – С. 322.

²⁰ Хонігсман Я. *Катастрофа єврейства Західної України. Євреї Восточної Галичини, Західної Волині, Буковини и Закарпаття в 1933–1945 гг.* – Львів, 1998.

²¹ Там само. – С. 76.

²² Там само. – С. 122.

²³ Гогун А., Вовк А. *Євреї в боротьбі за незалежну Україну* // <http://oun-upa.org.ua/gogun/pub07.html>.

Проте характер дослідження – публіцистична стаття – не дав можливості авторам ґрунтовно розвинути своє дослідження.

Книга єврейського історика і архівіста Михайла Міцеля «Євреї України в 1943–1953: нариси документованої історії» хронологічно охоплює період найбільшого розвитку українського визвольного руху у формі збройної боротьби ОУН та УПА. Однак автор згадує про діяльність цих структур лише в передмові, описуючи загальну ситуацію в Україні того часу²⁴. Основну увагу тут зосереджено на діяльності офіційної радянської влади, відповідно, ставлення до єврейського населення з боку націоналістичного підпілля взагалі не відображено на її сторінках.

Оригінальною працею є дослідження іншого єврейського історика Шимона Редліха «Разом і нарізно в Бережанах»²⁵. Книга є синтезом особистих спогадів автора, мемуарів його сучасників та власне аналітичного дослідження. Редліх намагається відтворити ситуацію в конкретному галицькому містечку крізь призму взаємовідносин євреїв, українців та поляків на фоні загальної суспільно-політичної ситуації в Україні. Незважаючи на бажання автора подати об'єктивну картину минулого, у його ставленні до українського визвольного руху проступає виразне упередження. Характеризуючи жорстоке післявоєнне протистояння між українськими повстанцями та радянським режимом, він наголошує, що «особливо безжалісні і жахливі акти насильства здійснювало українське підпілля. В інструкціях УПА йшлося про точні процедури страт. Знуцання над трупами було звичайною практикою»²⁶. Навіть не беручи до уваги абсурдність твердження про існування такої інструкції, дуже важко погодитися з тим, що повстанські акції були жорстокішими, порівняно з пацифікаційними заходами каральних органів СРСР. Оцінюючи ставлення націоналістичного підпілля до євреїв, Редліх теж дуже категоричний. «Українське націоналістичне підпілля, УПА, – пише він, – було виразно антисемітським. Українські націоналістичні організації в довоєнні роки зазнали впливу фашистської і нацистської ідеології. В перший рік німецької окупації антисемітська пропаганда і ворожа поведінка стосовно євреїв були звичайним явищем в українському підпіллі»²⁷.

²⁴ Міцель М. *Євреї України в 1943–1953: очерки документированной истории*. – Київ, 2004. – С. 8.

²⁵ Редліх Ш. *Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919 – 1945*. – Київ, 2002.

²⁶ Там само. – С. 246.

²⁷ Там само. – С. 182.

При цьому автор не вважає за потрібне обґрунтувати цю тезу, вочевидь, визнаючи її беззаперечною.

* * *

Отже, як бачимо з цього короткого огляду історіографії, незважаючи на часткове висвітлення теми ставлення націоналістичного підпілля до євреїв, слід констатувати, що її вивчено недостатньо. Однією з причин такого стану досліджень є, безперечно, гострота цієї проблематики, котру деякі науковці намагаються оминати. Не менш важливою причиною є брак джерел. По-перше, підпільні структури ОУН та УПА справді залишили обмежену кількість документів про свою діяльність; по-друге, серед наявних матеріалів дуже небагато висвітлюють позицію визвольного руху щодо євреїв, – тим не менше, вважаємо за можливе, опираючись на доступні джерела ОУН та УПА, відтворити її. Оскільки мова йтиме про офіційну позицію організації, братимемо до уваги передовсім постанови зборів та конференцій; публіковані від її імені звернення; статті у виданнях націоналістичного руху (насамперед у його офіціозах «Сурма», «Розбудова нації», «Ідея і Чин»). Останній із журналів свого часу було надруковано в 24-му томі серії «Літопис УПА»²⁸, повні зібрання газети «Сурма» та журналу «Розбудова нації» у формі сканкопій удоступнені на офіційному сайті Центру досліджень визвольного руху²⁹. Рішення зборів та конференцій ОУН 1920–1940-х рр. опубліковано в серії «Бібліотека українського підпілля»³⁰. Важливі документи, які висвітлюють ставлення ОУН до євреїв подано у фундаментальному збірнику «Українське державотворення»³¹. Маловідомі матеріали до цієї проблеми наводить Іван Патриляк як додатки до названої монографії³².

Серед використаних у цій роботі джерел частина вводиться до наукового обігу вперше. Це, зокрема, документ «Матеріали до дискусії над програмою ОУН»³³. Він походить із групи матеріалів,

²⁸ *Літопис Української Повстанської Армії*. – Торонто–Львів, 1995. – Т. 24: *Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942–1946*.

²⁹ www.cdvr.org.ua

³⁰ *ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955*. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955.

³¹ *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Документи і матеріали*. – Львів–Київ, 2001.

³² Патриляк І. *Військова діяльність ОУН (б) у 1940–1942 роках...* – С. 426–564.

³³ *Матеріали до дискусії над програмою ОУН // Архів Центру досліджень визвольного руху (далі – АЦДВР)*.

які висвітлюють зв'язки крайової ОУН із керівництвом її Закордонних частин. Документ складений із двох листів діячів націоналістичного руху двох поколінь – Дмитра Донцова та Йосипа Позичанюка, він призначався членам ОУН для ознайомлення і містив позначку «Поширенню не підлягає». Листування між цими діячами закінчилося не пізніше грудня 1944 р., коли один із його учасників – Позичанюк – загинув у бою з НКВД. Проте сам документ складений дещо пізніше, як свідчить рукописний напис на ньому, – весною 1945 р. Для нашого дослідження він винятково важливий, адже в ньому у гострій дискусійній формі обговорюються аспекти ставлення ОУН до євреїв.

Значну увагу питанню антисемітизму й ідеології ОУН приділив один із провідних публіцистів підпілля Ярослав Старух у роботі «До братніх чеського і словацького народів»³⁴, яка була своєрідним конденсатом головних положень українського визвольного руху.

Найцікавішим, на нашу думку, джерелом є звернення «Євреї – громадяни України»³⁵. Документ, датований березнем 1950 р., не має авторського підпису. Прикметно, що він містить напис «Проект» і, ймовірно, не був розтиражований. Судячи з того, що зараз він зберігається в архіві СБУ серед конфіскованих повстанських документів, проект звернення потрапив до рук МГБ. Гіпотетичним автором документа є Осип Дяків – «Горновий», один із провідних публіцистів та ідеологів ОУН. Він загинув у листопаді 1950 р., тож саме тоді звернення могло потрапити до рук радянських органів.

Додатковими джерелами для дослідження стали німецькі, радянські документи, спогади учасників визвольного руху, зокрема опубліковані у фундаментальному джерельному збірнику «Літопис УПА».

Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу відносин українських націоналістів та євреїв, слід наголосити на важливому моменті. Автор цього дослідження додержується думки про динамічний розвиток ідеології ОУН протягом 1920–1950 рр., тому й ставлення українських націоналістів до євреїв буде розглянуто тут у контексті цього розвитку, а не як раз і назавжди сформоване. Розглядуваний період характеризується надзвичайною динамікою розвитку суспільних, політичних та економічних відносин і у

світі, і в Україні. Тому без уваги до цієї динаміки неможливо правильно зрозуміти процес формування позиції ОУН щодо євреїв.

Українсько-єврейські стосунки в 1920–1950 рр. розвивалися не тільки під впливом тодішніх суспільно-політичних умов. Значну роль у них відгравали й стереотипи, утверджені протягом століть спільного існування обох народів. При цьому, на жаль, більшу роль в утвердженні цих стереотипів відгравали нетривалі періоди їхнього мирного співіснування, а радше драматичні епізоди гострих конфліктів. Українець для єврея, значною мірою, асоціювався з антисемітом, погромником; національні герої українців Хмельницький, Гонта, Залізняка, Петлюра були чи не найбільшими антигероями єврейської історії. З іншого боку, для українців образ єврея був нерозривно пов'язаний із національним та соціальним гнобленням, а після встановлення радянської влади – ще й з кривавими репресіями ЧК. Історичні факти, які свідчили про спільну боротьбу українців і євреїв, такі як, до прикладу, існування єврейського куреня в складі Української галицької армії, чи про толерантну політику Центральної Ради стосовно єврейської меншини, котрій було надано персонально-культурну автономію в рамках української держави, – не стали основою для нової суспільної opinio. Тому можна констатувати, що на момент створення організованого націоналістичного руху українсько-єврейські відносини вже, фактично, перебували у стадії конфлікту.

Протягом міжвоєнного періоду взаємне нерозуміння і відчуженість обох народів лише поглиблювалися. Протистояння розвивалось у різних площинах: національній (українець/єврей); релігійній (християнин/юдей); соціальній (українці, переважно – пригноблені / євреї належали до вищих верств суспільства; українці – селяни / євреї – жителі міст); політичній (серед українців панують антипольські та антирадянські настрої, значну підтримку мають націоналістичні організації / євреї лояльні до Польської держави, значний відсоток серед них – симпатичні та члени комуністичних організацій); економічній (розвинена в міжвоєнний період українська кооперація протистояла традиційній єврейській монополії на торгівлю). Відповідно, інтенсивна модернізація української нації в міжвоєнний період, яка виявлялася в боротьбі за певні сфери економіки, політизації та урбанізації українства, виконувала, по суті, роль каталізатора українсько-єврейського конфлікту. Цікаво, що цю проблему так само розуміли й окремі діячі та публіцисти націоналістичного руху ще в кінці 1920-х рр. «Останнє десятиліття нашої історії та

³⁴ До братніх чеського та словацького народів. – Видання УПА: Київ-Львів, 1947 // Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 64. – Арк. 153–181.

³⁵ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 64. – Арк. 283–295.

сучасність, – писав у журналі «Національна думка» Степан Нижанківський, – зробили з жидівської справи на Україні вже дійсно питання дня. Жид, цей визискувач затурканого донедавна українського селянина був в короткім часі поставлений перед факт, якого він не сподівався і який цілком не був йому до вподоби: зріст національної свідомости та змагання до державної самостійности українського народу. Це загрожувало жидам підривом їхньої господарської могутности в першу чергу через зріст українського суперництва, а відтак через відірвання України від Московщини звууженням області їхньої господарської діяльности»³⁶.

Отже, такими були умови, в яких свою позицію щодо єврейського питання належало сформувавши новому українському політичному явищу – українському націоналізмові. Очевидно, ця позиція вироблялася як колективна, адже і Українська Військова Організація (УВО), і ОУН були належно структуровані, мали відповідні керівні органи, що, власне, й були уповноважені представляти їхні погляди. Проте в обох формаціях надзвичайно велику роль відігравала думка людини, котра їх очолювала, – Євгена Коновальця. Його авторитет як творця і провідника УВО та ОУН був беззаперечний у націоналістичному середовищі, тому цікавим є його особисте ставлення до євреїв. На жаль, якихось розгорнутих міркувань Коновальця на тему українсько-єврейських відносин у нас немає – він взагалі залишив невелику кількість праць. Проте в одній із них – спогадах про участь у революції, написаних 1928 р., – він подає свої враження від картини побаченого в Проскуріві погрому: «У Проскуріві Січові Стрільці стрінулися віч-у-віч із жахливим явищем жидівських погромів. Ми прийшли до Проскурова саме яких три дні після доконаної там різні. З приходом я доручив сот. Бісикові перевести слідство. Спільно з призначеним командантом міста, сот. Г. Гладким, вдалося було сот. Бісикові зібрати дуже широкий матеріал щодо причин погрому, головних винуватців і виконавців, самого перебігу погрому та втрат, нанесених містові й жидовському населенню»³⁷. Отже, чітко бачимо позицію Коновальця, який розцінював погром як злочин і намагався навіть провести його розслідування. В іншому місці він говорить про погроми як провокацію та дестабілізаційний засіб, який використовували вороги української державности в боротьбі проти української влади»³⁸.

³⁶ Нижанківський С. Ми і жиди // Національна думка. – 1927. – Ч. 2. – С. 11.

³⁷ Коновалець Е. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в Українській революції // Розбудова нації. – 1928. – Ч. 4. – С. 158.

³⁸ Там само. – С. 155.

При аналізі матеріалів ОУН, що стосуються єврейського питання, слід наголосити на тому, що в них, як і взагалі в українській публіцистиці та літературі того часу, на означення євреїв вживали винятково етнонім «жид». Він не мав жодного образливого відтінку. Щойно з 1939 р. під тиском радянської пропаганди поступово відбулася заміна цього слова на слово «єврей», причому досі не можна говорити про неї як про цілком доконану. Слово «жид» зникло з літературної мови, проте його досі часом використовують представники старшого покоління, не вкладаючи в нього жодного негативного змісту. Вважаємо за потрібне зробити це уточнення, аби наведені цитати з текстів 1930–1940-х рр. не вражали необізнаного читача і не створювали упередженого образу авторів цих текстів.

В офіційних документах та публікаціях ОУН міжвоєнного періоду єврейське питання було висвітлене досить скупко. Йому присвячено, по суті, лише дві концептуальні статті та кілька заміток на сторінках офіціозів «Сурма» та «Розбудова нації», окрему статтю, що друкувалася в двох числах, подала «Національна думка» – орган Групи української національної молоді, яка 1929 р. стала інтегральною частиною ОУН. У другому з названих видань у кількох номерах друкувалося доволі широке історичне дослідження проф. О. Мицюка «Аграризація жидівства України». Проте ця робота не висловлювала якоїсь політичної позиції, не містила концептуальних узагальнень щодо тогочасних українсько-єврейських взаємин та перспектив їхнього розвитку. Автор ставив собі за мету лише висвітлити роль євреїв у економіці України XVI–XX ст.*.

Недостатність висвітлення єврейського питання визнавали й самі українські націоналісти. «Жидівська справа становить одну з найважчих проблем в українській політиці, – читаємо в одній зі статей у «Розбудові нації». – На жаль ні українська публіцистика, ні українська активна політика не звертають уваги на ту проблему»³⁹. Цю тезу підтримує один із провідних ідеологів ОУН міжвоєнного періоду Микола Сціборський, вказуючи на брак уваги до єврейського питання в програмних документах організації: «Треба признати, що й Конгрес Українських Націоналістів, приймаючи засадничу плятформу своєї політики й тактики, з невеликою увагою спинився над згаданою проблемою [...] Над жидівським

* Згодом цю роботу було надруковано окремою книжкою.

³⁹ Милинич Ю. Жида, сіонізм і Україна // Розбудова нації. – 1929. – Ч. 8–9. – С. 271.

питанням Конгрес спеціально не спинявся і не виніс ніяких конкретних постанов»⁴⁰. На його думку, це мало стати одним із найважливіших завдань наступного збору націоналістів. Степан Нижанківський вважав причиною нерозпрацьованості питання українсько-єврейських відносин їхню гостроту на тодішній момент. «Зараз, – пише він, – відношення між нами і українським жидівством (у змислі територіяльнім) дуже напружені, тому кожен, що займається сим питанням ходить між двома підозріннями, а то зрадника власного народу з одного, а антисеміта-погромщика з другого боку»⁴¹.

Однією з перших відкритих заяв організованого націоналістичного руху з цього питання була замітка в офіційній УВО «Сурма» за 1927 р. Важливість цієї публікації не тільки в тому, що вона стала першою, але й в тому що вона дуже чітко окреслює позицію націоналістичного руху й розбиває численні звинувачення його в антисемітизмі. «Не є нашою метою ширити антисемітизм, – читаємо тут, – не було в нас двох категорій горожан і ми не хочемо ніколи творити такого розділу: ми будемо вважати жидів як рівних нам горожан, оскільки вони будуть сповнювати свої горожанські обов'язки. “Рівні права, але й рівні обов'язки” – буде нашим кличем»⁴².

Тоді ж, 1927 р., в журналі «Національна думка» з'явилася стаття Степана Нижанківського «Ми і жиди». Як і попередня публікація, вона була реакцією на гучний процес над убивцею Симона Петлюри. Проте стаття Нижанківського значно гостріша, переповнена докорами євреям, які, на думку автора, постійно допомагали українським окупантам. Зважаючи на це, він зазначає: «Ніякий нарід на світі, – не має таких великих і численних причин до антисемітизму як український»⁴³. Дещо нижче він розшифровує своє розуміння терміна «антисемітизм»: «[...] ми маємо право, повинні і мусимо бути антисемітами, але після цих засад і так само як ми є ворогами Москалів, Ляхів, та Румунів і так довго, як довго жиди до наших стремлінь не поставляться принайменше лояльно, будучи свідомими меж, які їхньому становищу зачеркує право гостинності, з якого вони користують тепер ще із за слабости, але пізніше з ласки господаря цієї землі, українського народу»⁴⁴. Тобто,

як бачимо, мова не йде про класичне розуміння антисемітизму, яке, до прикладу, наводить «Мала енциклопедія етнодержавознавства»: «Антисемітизм (юдофобство, юдофобія) – одна із форм національної та релігійної нетерпимості, що виражається у ворожому ставленні до євреїв, штучно утворювана національна ненависть до них, що розпалюється на угоду та в інтересах реакційних сил в суспільстві. Антисемітизм – це сегрегація і дискримінація євреїв за релігійними, національними, расовими та іншими мотивами, що нерідко майже сягає геноциду – фізичного та духовного»⁴⁵. Вороже ставлення до євреїв у Нижанківського чітко узалежнюється від їхньої позиції щодо визвольної боротьби українців, саме тому євреїв поставлено в один ряд із націями, які були окупантами українських земель: поляками, росіянами, румунами. Це автор, врешті-решт, підтверджує у своїх висновках, які, незважаючи на загалом гострий стиль статті, є доволі конструктивними. Щодо майбутнього українсько-єврейських стосунків він вказує на можливість їхнього нормального розвитку, але лише за однієї умови: «В першу чергу треба їм (євреям. – В. В.) вже зараз зрозуміти, зглядно відчути, що всебічне усамостійнювання українського народу все більше стає дійсністю. Проти цієї епохальної події жиди мусять зайняти становище лояльної національної меншини на рівні з іншими меншинами»⁴⁶.

У статті «Жиди, сіонізм і Україна», надрукованій у «Розбудові нації» під іменем Юра Милянчи, автор наголошує, що єврейське питання стало вкрай актуальним у Східній Європі саме після Першої світової війни. Адаже в результаті цієї війни розвалилися наднаціональні імперії, і на їхньому місці постали національні держави, в яких становище єврейського населення кардинально змінилося. «Жиди, які ще як-так вміщувались у вчорашній тип династично-територіяльної держави, – писав Милянч, – знаходяться в особливо труднім положенні в державі виключно національного типу. Династична ідея, на якій віками трималась Росія й особливо ж Австрія, нівелювала в немалій мірі національні суперечності в нутрі держави, а разом з тим також расові поміж жидами й іншими націями. Ті суперечності розгортаються на всю широчінь щойно з хвилиною побіди національно-державної ідеї»⁴⁷. Відповідно, й український націоналістичний рух, який бореться за створення незалежної національної держави, повинен мати власне

⁴⁰ Сціборський М. Український націоналізм і жидівство // Розбудова нації. – 1930. – Ч. 11–12. – С. 267.

⁴¹ Нижанківський С. Ми і жиди... – С. 26.

⁴² Парижський процес // Сурма. – 1927. – Ч. 5. – С. 6.

⁴³ Нижанківський С. Ми і жиди... – С. 14.

⁴⁴ Там само. – С. 15.

⁴⁵ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – Київ, 1996. – С. 663.

⁴⁶ Нижанківський С. Ми і жиди... – С. 15.

⁴⁷ Милянч Ю. Жиди, сіонізм і Україна... – С. 272.

бачення, як вирішити це питання. Водночас, автор зазначає, що його гострота в специфічних українських умовах особливо зростає. «Україна, – читаємо в статті, – не знала ніколи типу національно-українського жида, так як він витворився в німецькій, чи англійській середовищі; навпаки, українське жидівство завжди трималось осторонь, творячи націю в нації, відділюючись від населення не тільки вірою і звичаями, але й мовою, ношею і цілою зовнішньою культурою»⁴⁸. Окрім очевидної відокремленості обох націй, автор звертає увагу на негативну роль євреїв у визвольній боротьбі українців: «У нашій боротьбі з Польщею вони підсилюють польський фронт, у боротьбі з большевизмом вони підтримують большевиків, у боротьбі з русотянством вони являються на Україні найбільш послідовними розсадниками Московщини»⁴⁹. Аналізуючи панівні настрої серед євреїв, автор виділяє три провідні тенденції: націоналістичний сіонізм, асиміляційна та інтернаціоналістська тенденції. Перша з них передбачала створення незалежної єврейської держави, друга – розчинення єврейського населення в масі національної більшості і третя – створення нового типу суспільства, позбавленого національного фактора. Із перелічених варіантів найприйнятнішим, на думку автора, був перший: «Найбільш ідеальною розв'язкою було би здійснення сіоністичної ідеї Герцеля, отже, що жиди прогресивно винесли би з України на свій власний державний ґрунт. Тоді ми могли б жити з жидами в такій самій приятній й добрих відносинах, як будемо жити з – єгиптянами чи арабами, могли б обмінюватися послами й товарами, цікавитись собою і бажати собі взаємного добра»⁵⁰. Проте можливість реалізації цього варіанту Миліянич розцінює дуже песимістично – на його думку, сіонізм не в силі вирішити проблему створення єврейської держави. Як бачимо з перспективи років, автор помилився в цьому прогнозі, однак його перше твердження про те, що створення незалежної єврейської та української держав стане запорукою нормальних взаємин між обома народами, цілком справдилося. Якщо ж повернутися до 1929 р., коли була опублікована стаття, то слід констатувати, що автор, розглянувши різні варіанти українсько-єврейських стосунків, урешті не пропонує жодного власного їх бачення: «У боротьбі з ворожим нам у всякім відношенні жидівством мусимо виробити власну систему й найбільш нам вигідні форми для розв'язки жидівського питання.

⁴⁸ Миліянич Ю. *Жида, сіонізм і Україна...* – С. 271.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. – С. 272.

Проблема є трудна й завдяки їй занедбанню з українського боку доволі темна. Але вона мусить бути розв'язана»⁵¹. Тому слід констатувати, що розглядувана публікація лише підняла дискусію про ставлення націоналістичного руху до євреїв і не виявила чіткої позиції ОУН.

Значно краще із цим завданням впорався Микола Сціборський у публікації «Український націоналізм і жидівство». Зважаючи на посаду автора в структурі ОУН (політичний, а згодом організаційний референт Проводу Українських Націоналістів, один із головних її ідеологів) та на появу статті в офіційній «Розбудова нації», у ній можна вбачати офіційну організаційну позицію. Ставлення ОУН конкретно до єврейської меншини, очевидно, впливає із загальної політики цієї організації щодо національних меншин. На думку Сціборського, її суть повинна зводитися до такої тези: «єдиним дороговказом при вишукуванні шляхів відношення державної влади до меншостей має бути засада: нормальне співжиття суспільства та окремих його національних складників і співпраця всіх на благо Української держави»⁵². Водночас, автор відзначає необхідність виробляти поряд із загальною концепцією конкретні стратегії відносин української держави з певними меншинами, зокрема і з євреями. Перш ніж перейти до пропозицій, автор поставив собі за мету проаналізувати наявний стан українсько-єврейських взаємин. При цьому він зазначає: «[...] ми допустили б найбільшу нещирість колиб хотіли заховати той факт, що відношення переважної частини української суспільності до жидівства негативне»⁵³. Причини такого стану є, передовсім, історичними, а зокрема «ті історичні умови, які накиннули жидівству відповідну суспільно-господарську функцію, в своїй основі перечливу інтересам українських мас. Звідділя знайшли собі початки антагонізми релігійні, расово-національні й нарешті політичні, оперті на відповідним психологічним та духовно-емотивним наставленні»⁵⁴. Тож автор констатує утверджені в свідомості українського та єврейського загалу стереотипи: «[...] українство в своїй масі трактує жидів, як чинник активно ворожий визволенню, а значна частина жидів і собі розцінює це визволення як «погромний рух» і, логічно, боїться його позитивної реалізації»⁵⁵.

⁵¹ Миліянич Ю. *Жида, сіонізм і Україна...* – С. 276.

⁵² Сціборський М. *Український націоналізм і жидівство...* – С. 267.

⁵³ Там само. – С. 267.

⁵⁴ Там само. – С. 268.

⁵⁵ Там само. – С. 269.

Важливо, що Сціборський не обмежується у своїй роботі констатацією наявного стану речей та пошуком його причин. Основним завданням своєї статті він бачить власне вироблення можливих моделей виходу з незадовільної ситуації. Вирішальну роль у цьому, на його думку, мала б відіграти саме українська сторона, яка домінуватиме у ході своєї визвольної боротьби. Тому «обов'язком української суспільності є переконати жидівство в тому, що майбутня Українська Держава не захоче в собі для нього ніяких небезпек. Що більше, в умовах цієї державності та її майбутньої суспільно-продукційної й економічної організації – жидівство знайде для себе більш сприятливі умови для праці та існування, ніж воно має їх тепер на окупованих українських землях [...] Поруч із тим конче треба виразно вказати жидівству, що наш державницький рух не бачить ніяких підстав та користей в обмеженні правного положення жидівства на Україні. Навпаки, завданням влади буде дати жидам рівноправне положення й можливість виявляти себе у всіх ділянках суспільно-громадської, культурної та іншої діяльності. Це спричиниться до скоршого зануку сучасної жидівської ізоляції. Що ж до побоювання, що рівноправність жидів може принести шкоду державності, треба мати на увазі, що жиди не являють собою того роду національної меншости на Україні, яка б мала якісь суб'єктивні причини ставитися засадничо вороже до нашої незалежності [...] Отже обов'язком державної влади буде витворити для жидівства такі умови, при яких би воно, заховуючи свої органічні расові, культурні, релігійні властивості, одночасно втягалось б як чинник рівноправний у коло загальних суспільно-державних інтересів та позитивної творчости»⁵⁶. Отже бачимо, що в статті Сціборського відсутні необґрунтовані звинувачення в бік євреїв, чітко вирізняється бажання розібратися з причинами ненормального стану українсько-єврейських відносин, і що найважливіше – автор намагається запропонувати власні варіанти вирішення проблеми. Усе дає підстави вважати цю публікацію найкращою розробкою єврейського питання в публіцистиці ОУН міжвоєнного періоду. «Ми йдемо до жидівства з відкритим заборолом, – завершує статтю Микола Сціборський. – Його черга сказати своє слово»⁵⁷.

Деякі автори, доводячи тотожність позиції ОУН та нацистської Німеччини у ставленні до євреїв, вказують на часте вживання в

українській націоналістичній публіцистиці висловів «жидо-комуна», «жидо-більшевизм», «жидівсько-московське панування». Справді, такі звороти трапляються в статтях оунівських видань. До прикладу, одна з них називалася «Російсько-жидівське панування та роля російської культури на Радянській Україні»⁵⁸. В іншій статті автор, описуючи умови життя в Радянській Україні, пише: «Свобода слова здушена зовсім, як це ніколи перед тим не бувало. З провокації, насильства і смерті зроблено систему, кермовану московським хамом, на якого послугах станув жиди-садист»⁵⁹. Проте спитаймо, чи вислови такого типу характерні у міжвоєнний період тільки для націоналістичної преси? Відповідь буде негативною. Сучасний історик М. Гон, аналізуючи українські газети того часу, наводить приклади вживання такої термінології в цілком ліберальних газетах, зокрема в офіційній Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) «Свобода». «Схематизація, ретушування суспільних контраверсій в єврейському середовищі виявилися типовими для багатьох українських часописів, – пише він. – Його не уникло навіть таке авторитетне видання як “Діло”»⁶⁰. Цей стереотип був поширений не тільки на українських землях. Відомий британський політик, майбутній прем'єр-міністр Великої Британії Вінстон Черчилль 8 лютого 1920 р. на шпальтах газети «Санді Гаральд», характеризуючи комуністичну революцію в Росії та її вождів, теж вважав цю революцію єврейською і заявляв, що міжнародна єврейська банда «схопила російський народ за чуприну і стала практично безземними господарями гігантської імперії»⁶¹.

Постає запитання про коріння настільки поширеного стереотипу. На думку відомого українського історика Тараса Гунчака, джерелами такого сприйняття єврейства були особливі історичні обставини, а зокрема роль євреїв у комуністичній революції в Росії та подальшому утвердженні в СРСР тоталітарного режиму. Він відзначає, що особливо помітною єврейська присутність була в каральних органах режиму. На підставі аналізу документів цих органів, які висвітлюють їхній персональний склад, він ствердив, що кількість євреїв, котрі займали високі посади в каральній системі, перевищує кількість представників усіх інших націо-

⁵⁸ Богуш В. Російсько-жидівське панування та роля російської культури на Радянській Україні // *Розбудова нації*. – 1929. – Ч. 3–4. – С. 85–93.

⁵⁹ Під большевицьким чоботом // *Сурма*. – 1929. – Ч. 12. – С. 2.

⁶⁰ Гон М. *Із кривдою на самоті...* – С. 108.

⁶¹ Цит. за: Патриляк І. *Військова діяльність ОУН (б) у 1940–1942 роках...* – С. 325–326.

⁵⁶ Сціборський М. *Український націоналізм і жидівство...* – С. 272–273.

⁵⁷ Там само. – С. 273.

нальностей разом узятих. Зважаючи на це, Гунчак доходить висновку, що «невелика кількість, відносно всього єврейського населення, яка займала високі посади, створила образ, який став стереотипом всіх євреїв. Оскільки радянська система і таємна служба були всюдисущими, їх добре запам'ятали люди, які тою чи іншою мірою були їхніми жертвами. Я б сказав, що це було якраз таке сприйняття, а не антисемітизм, який є повністю іншим феноменом, і що може пояснити ставлення лідерів ОУН, які визначали євреїв, разом з поляками та росіянами, ворожими меншинами в Україні»⁶². Доповнює ці висновки у своїй монографії Гон: «Формування серед української громадськості образу єврея-комуніста стало результатом, з одного боку, негативної оцінки ролі євреїв у суспільно-політичному житті радянської України і відбувалося на фоні голодомору 1932–1933 рр. та зміцнення тоталітаризму в СРСР, з іншого – членства євреїв у КПЗУ. Діяльність останньої кваліфікувалася українськими державниками як ворожа національним інтересам, що поруч із черговою спробою комуністів зміцнити свої позиції в Західній Україні, стало однією з передумов їхнього протиставлення прибічникам ліво-радикальної ідеології. Набравши форми активної протидії, антикомуністична акція виявила факт усталення серед української громадськості монохромного (“комуністичного”) образу євреїв»⁶³. Отже, саме ці об'єктивні передумови були головними у формуванні названого стереотипу. Німецька ж пропаганда скористалася з уже готового ґрунту, кидаючи у нього гасло боротьби з «жидо-комунізмом».

Ставлення українських націоналістів до євреїв виявлялося не лише у їхніх публікаціях та заявах, але й у конкретній діяльності. Знову-таки, звучать численні звинувачення в антиєврейських акціях у міжвоєнний період. У цьому контексті цікавим є процес над євреєм Станіславом Штайгером, якого звинуватили у замаху на польського президента Войцеховського. Насправді ця акція була справою рук бойовиків УВО. Коли ж звинуваченому стала загрозувати смерть і довкола цієї справи почали активізуватись антисемітські настрої польського суспільства, Начальна команда УВО виступила з заявою, в якій відповідальність за теракт узяла на себе⁶⁴. Навряд чи цей крок додав популярності УВО, адже рівень

антисемітських настроїв у суспільстві на той час зріс настільки, що справу Штайгера стали називати «Львівською Дрейфусіадою»⁶⁵. З іншого боку, цей крок, на жаль, не зламав упередженого ставлення єврейства до українського націоналістичного руху. Згодом, 1927 р., вже після Паризького процесу над убивцею Петлюри, в «Сурмі» з цього приводу писалося: «Цілі стовпці краєвих жидівських часописів, всі часописи за кордоном були переповнені, в часі процесу Штайгера скаженою нагіркою на нас. Яких средств хапалися тоді жиди, якими методами аж до провокації включно послуговувалися, та якої пресії вживали на В. О. (військову організацію – В. В.) – це може сказати тільки цей, що стояв близько до цих подій. І тому вчинок В. О. був тоді багатьом незрозумілий. Але не час видвигати та відновляти старі й не цілком загоєні рани. Ми думали, що після тодішніх досвідів жиди дещо навчилися та віднайшли в собі етику й мораль»⁶⁶.

Загалом, міжвоєнний період у Польщі характеризувався суттєвим зростанням антисемітських настроїв, які часто виливались у погромні акції. Польська влада всіляко намагалася прив'язати ці акції до ОУН. Це спонукало організацію періодично виступати з офіційними спростуваннями таких наклепів. «Нещодавно, – читаємо в «Сурмі» за жовтень–листопад 1932 р., – мав місце в Стрийщині грабіжницький напад на жидів. Польська преса з того приводу підняла великий крик, мовляв, це діло українських підпольних організацій. Краєва Екзекутива ОУН у своїм “Бюлетені” заявила, що з тим нападом не має нічого спільного. Це саме дотичить і УВО»⁶⁷.

Відомо, що ОУН реалізовувала свої завдання не тільки через підпільну діяльність, але й через легальні громадські структури, як-то «Пласт», «Луг», «Сокіл», «Просвіта». Секретарем Головної управи останньої з названих організацій, яка була чи не найвпливовішою з них, був визначний діяч націоналістичного руху, в майбутньому секретар президії Української Головної Визвольної Ради Микола Дужий. У статті, написаній з приводу антисемітських актів (побиття вікон у єврейських домах), він зазначав: «Ми знаємо, що вчинки такі викликає не якась расова нетерпимість, не те, що жиди – жиди, а що причиною їх є відпір національно настроєних людей проти напору розбоїв, що їх роблять комуністи, переважно жиди, то й народний гнів повертається на жидів й досягає часом

⁶² Гунчак Т. *Проблеми історіографії: історія та її джерела...* – С. 260.

⁶³ Гон М. *Із кривдою на самоті...* – С. 109.

⁶⁴ Про це докладніше див.: Книш З. *Два процеси як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році.* – Торонто, 1968.

⁶⁵ Jurys R., Szafar T. *Pitaval politychny. 1918-1939.* – Warszawa, 1971. – S. 106–138.

⁶⁶ *Паризьський процес // Сурма.* – 1927. – Ч. 5. – С. 5–6.

⁶⁷ *Сурма.* – 1932. – Ч. 10–11. – С. 8.

невинних. Та не туди дорога [...] Коли б оті молоді люди, що караються за жидівські шиби, взялися були саме до тої організаційної творчої праці, то певніше, скоріше і законним шляхом могли б дійти до того, до чого прямують. (Ця праця не дасть розвиватися комунізму)»⁶⁸.

Часом як антисемітські дії представляли антиалкогольні акції ОУН. Ось що пише про ці події український історик Петро Мірчук: «[...] польська влада й поліція повели безоглядну боротьбу з протимонопольною акцією, користуючись усіма можливими засобами. І так, наприклад, коли в розпалі тієї протиалкогольної боротьби в Сокальщині, влітку 1933 року, було побито налогових п'яниць у корчмах і при тому здемольовано теж корчми, як розсадники розпичування українського селянства, поляки поспішно використали цю подію для того, щоб пустити в світ інсинуації, нібито такі випадки є виявом антисемітизму українських націоналістів. Ті самі польські пресові агенції й газети, які дбайливо промовчували протижидівські вибрики польських студентів у польських університетах, тепер друкували на своїх сторінках і посилали у світ до всіх редакцій фотосвітлина здемольованої корчми, а біля неї закутих у кайдани українців під охороною поліції, як доказ українського антисемітизму й дбайливої опіки над жидами з боку польської поліції»⁶⁹.

Цікавою деталлю, яка виявляє тодішнє ставлення до євреїв іншого провідника націоналістичного руху, в майбутньому Головного командира УПА Романа Шухевича, є факт, що у заснованій ним у 1930-ті рр. рекламній фірмі художником працював єврей⁷⁰.

М. Гон стверджує, що у 1935–1939 рр. зафіксовано три випадки вбивства членами ОУН євреїв: один – за комуністичну діяльність, другий – за дачу свідчень проти учасників української демонстрації, третій – під час експропріаційного нападу⁷¹. Отже, в жодному із зафіксованих випадків не йде мова про вбивство людини за її належність до єврейської національності.

Справжнім переломом для всіх народів Західної України стали події, якими ознаменувався початок Другої світової війни. Приєднання цих земель до СРСР кардинально змінило соціальні та національні співвідношення в краї. По-різному поставилися до

приходу нової влади поляки, українці та євреї. Перші – в більшості негативно, адже йшлося про ліквідацію польської влади у регіоні. Двоєко зустріли її українці: деякі з них сприймали нову владу як звільнення від польського панування, проте більшість освічених українців знали і пам'ятали про терор та репресії у радянській Україні 1920–1930 рр. Що стосується єврейського населення, то здебільшого воно поставилось позитивно до зміни влади й привітало прихід радянських військ. Та це й не дивно, адже євреї мали не багато підстав співчувати знищеній польській державі, яка, особливо в останні роки свого існування, ставилася до них явно вороже. Ось як описує реакцію євреїв на прихід нової влади Ш. Редліх: «Деякі євреї, особливо молоді й освічені, мали зуб на польську державу через її дискримінаційну політику в освіті і зайнятості. Наявність єврейських офіцерів і солдатів у лавах Червоної армії викликала відчуття полегшення і солідарності. Для відносно небагатьох єврейських комуністів прихід Советів здався мрією, що здійснилася»⁷². Автори колективної праці «1939. Західні землі України» так пояснювали прорадянські симпатії євреїв: «Серед вагомих причин поширеності прорадянських симпатій у колі євреїв була не лише наявність серед них значної частки колишніх комуністів і прихильників комуністичної ідеології, а й прагматичний розрахунок: там де ступала Червона армія, не може бути німецької зони окупації»⁷³. Крім того, для євреїв, що постійно стикалися в Польщі з фактами дискримінації, нова влада стала можливістю реалізуватися на державних посадах. І в перші місяці окупації їм це чудово вдалося. За інформацією Якова Хонігсмана, у створених із приходом Червоної армії органах керівництва – ревкомах Станіславівщини, Тернопільщини та на Волині – третину складу становили євреї⁷⁴. Редліх згадує, що першим мером його рідного м. Бережан був єврей Куньо Град, довоєнний комуніст⁷⁵. Такі різкі зміни соціального статусу євреїв негативно сприймали їхні сусіди – представники інших національностей. «Поляки й українці, – пише Редліх, – сприймали єврея в його традиційній ролі дрібного торговця або власника крамниці. Нові функції, які деякі з них почали виконувати під час влади Советів, викликали обурення»⁷⁶.

⁷² Редліх Ш. *Разом і нарізно в Бережанах...* – С. 140.

⁷³ Литвин М., Луцький О., Науменко К. *1939. Західні землі України.* – Львів, 1999. – С. 98.

⁷⁴ Хонігсман Я. *Катастрофа єврейства Західної України...* – С. 92.

⁷⁵ Редліх Ш. *Разом і нарізно в Бережанах...* – С. 147.

⁷⁶ *Там само.* – С. 157.

⁶⁸ Цит. за: Ковба Ж. *Людяність у безодні пекла...* – С. 31.

⁶⁹ Мірчук П. *Нарис історії ОУН.* – Мюнхен–Нью-Йорк–Лондон, 1968. – Т. 1. – С. 336.

⁷⁰ Чайківський Б. «Фама» – рекламна фірма Романа Шухевича. – Львів, 2005 – С. 54.

⁷¹ Гон М. *Із кривдою на самоті...* – С. 154.

Значна частина новопризначених євреїв за кілька місяців втратила свої посади, багато з них, як і українці та поляки, потрапили під жорна репресій, були депортовані чи навіть страчені⁷⁷. Проте в свідомості українців значно чіткіше закарбувалися не ці події, а активність єврейства в перші дні советської окупації.

Ми настільки детально зупинилися на аналізові ситуації в 1939–1941 рр. тому, що, на нашу думку, саме тоді було закладено багато тих моментів, які призвели до своєрідного вибуху в роки німецької окупації. Ж. Ковба вважає, що цей період був часом небаченого зростання антисемітизму в Галичині, який дав свої плоди в наступний період⁷⁸. Тому, характеризуючи формування позиції ОУН у цей час, слід розуміти обставини, в яких воно відбувався.

Для самої організації 1939–1941 рр. теж були чи не найтрагічнішим відтинком її історії. Зіткнення із каральною машиною СРСР призвело до великих втрат: тисячі членів ОУН засуджено, сотні з них страчено. Потужного удару зазнала ОУН зсередини – в лютому 1940 р. стався розкол організації. Проте повністю зламати хребет націоналістичному рухові НКВД тоді не вдалося. Новостворений Революційний провід ОУН на чолі зі Степаном Бандерою розпочав роботу з підготовки антирадянського повстання. Згодом ці плани було скориговано, і вони вилилися в інструкції для членства ОУН у війні, що наближалася.

У квітні 1941 р. відбувся II Великий збір ОУН, який мав затвердити нову програму діяльності організації. Одне з його рішень безпосередньо торкалося ставлення ОУН до євреїв: «Жиди в СССР є найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіялізму в Україні. Проти-жидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спрчинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських Націоналістів поборює жидів як підпору московсько-большевицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва це головний ворог»⁷⁹. Саме ця постанова, на думку деяких дослідників, є неспростовним доказом антисемітського змісту програми ОУН. Проте ми вважаємо ці висновки абсолютно необґрунтованими. Адже перша частина тези – це

констатація поширеного в той час уявлення про участь єврейства в утвердженні радянської влади. У другій же частині наголошується, що ОУН поборює тих євреїв, які є підпорою ворожому режимові, при цьому зазначено, що основним її ворогом залишається саме цей режим. Крім того, в цитованій постанові сформульовано негативне ставлення до антиєврейських погромів як таких, що мають на меті лише відвернути увагу від головного ворога українців.

Іншим документом, до якого звертаються дослідники, котрі намагаються довести антисемітизм ОУН, є розлогі інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни», підготовлені керівництвом організації у травні 1941 р. Тут насправді можна знайти моменти, що вражають теперішнього читача своїм радикалізмом. Проте, аби правильно зрозуміти ці вказівки, слід розглядати їх не із сьогоденної перспективи, а в контексті тодішніх подій. Отже, головним завданням інструкцій було якнайточніше передбачити хід подій перших днів війни і скерувати їх у потрібне оунівцям річище. Очевидно, це було нелегко, адже вони намагалися втрутитись у грандіозне протистояння двох тоталітарних режимів – німецького і радянського, при цьому зігравши роль незалежного суб'єкта. Для цього ще перед приходом на українські землі німецької армії тут мало піднятися протирадянське повстання, що, з одного боку, звільнило би терен від радянської окупації і, з іншого – поставило б німців перед доконаним фактом існування української адміністрації, а відтак – й української держави. Певна річ, таке важке завдання вимагало цілковитої самовіддачі та радикалізму.

При цьому максимально використовували як досвід самих підпільників, набутий 1939 р., так і історичний досвід доби перших визвольних змагань. Бажання не дати в перші дні розвинутих анархії, втримати залізну дисципліну, уникнути можливого удару в спину від іншоонаціональних жителів міст, як це було у 1918 р., вилилось у детальні інструкції. Коли ж говорити про ставлення до євреїв, то тут – знайшли своє відображення ще й події 1939–1941 р., коли, як писала Ж. Ковба: «Антисемітська польська і німецька пропаганда 30-х років наче підтверджувалася реаліями репресивної радянської “жидокомуни” [...] Раптом стало здаватися, що всюди самі “євреї” (вживання звичного галичанам етноніму “жид” було офіційно заборонено) – в торгівлі, в уряді, у тюрмах, а отже українцям і полякам кривда»⁸⁰. Тому в аналізованих інструкціях крім загальних закликів до боротьби з «московсько-жидівською ко-

⁷⁷ Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України... – С. 100–105.

⁷⁸ Ковба Ж. Людність у безодні некла... – С. 111.

⁷⁹ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 36.

⁸⁰ Ковба Ж. Людність у безодні некла... – С. 107.

муною» були й вказівки звертати особливу увагу на євреїв як на можливих саботажників української влади. «Жидів ізольовати, – читаємо тут, – поусувати з урядів, щоб уникнути саботажу, тим більше москалів і поляків. Коли б була непоборна потреба оставити, приміром, в господарськім апараті жида, поставити йому нашого міліціанта над головою і ліквідувати за найменші провини»⁸¹. В іншому місці зазначено: «В часі хаосу й замішання можна дозволити собі на ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо приклонників большевицько-московського імперіялізму»⁸².

Загалом, представників єврейської меншини автори інструкцій зачисляли до осіб ворожих та неблагонадійних. Це істотна зміна порівняно з довоєнним часом, коли, як пише М. Гон, ОУН «вбачала свого головного ворога в тих державах, які розчленували Україну. Євреї ж розглядалися як сила, що сприяла поразці визвольних змагань»⁸³. Причини цієї зміни ми вже виклали, розглядаючи ситуацію в Західній Україні в 1939–1941 рр. Проте слід наголосити на важливому моменті: жорстокі репресивні заходи, передбачені інструкціями, торкалися не євреїв як таких, а власне тих із них, хто був би нелояльним до встановленої влади. Це момент принциповий, оскільки він чітко відрізняє цю радикальну позицію ОУН від позиції нацистів – знищення людини за належність до єврейської нації. Ще одним аргументом на користь того, що головним мотивом згаданих інструкцій були не ксенофобські настрої діячів ОУН, а все ж таки бажання втримати сувору дисципліну, є розпорядження крайового провідника ОУН Івана Климова – «Легенди», видане в перші дні липня 1941 р. Тут, зокрема, читаємо: «[...] наказую: всім українським, стихійно створеним бойовим групам, повстанчим відділам і загонам негайно підпорядкуватися Командуванню Української Національної Революційної Армії та передати в її дальше розпорядження все військове майно і засоби. Дальше самочинне творення збройних відділів заборонене. До тих, що не виконують цього наказу, будуть застосовані з усією рішучістю революційні заходи як до зрадників і шкідників Держави. Спіймані зі зброєю в руках будуть розстріляні на місці»⁸⁴. Отже бачимо, що

суворі покарання за порушення дисципліни та непослух торкалися й українців.

Тому недоречно стверджувати, ніби антиєврейські акції, які прокотилися Західною Україною в перші дні війни, були виконанням інструкцій ОУН. Тим паче, що чинними для членів організації залишалися рішення ІІ Збору ОУН, у яких давалося негативну оцінку можливим погромам. Що ж до коріння цих акцій, то варто дослухатися до зауваження Я. Грицака: «[...] основна смуга погромів у 1941 році збігається з територіями, що їх у 1939-1940 роках окупували советські війська, – Західну Україну, Литву, Латвію й Естонію. Це були території, які зазнали швидкої “советизації” і тут советський терор був особливо жорстокий. Тому німецькій пропаганді було досить легко спровокувати антиєврейські погроми»⁸⁵. Тобто причиною поширених у перші дні німецько-радянської війни антисемітських настроїв і участі місцевого населення в антиєврейських акціях була саме «советизація» і той факт, що активну роль у ній приписували євреям.

Якою ж була позиція членів ОУН, котрі залишалися чи не єдиною організованою українською силою? Ж. Ковба вказує, що їй вдалося «виявити факти, котрі дозволяють вважати, що були містечка, де місцеві проводи ОУН володіли ситуацією і або прямо запобігали погромам, або їхні члени своєю поведінкою не допускали “голоту”, “шумовиння” до участі в провокаціях, не лише проти євреїв, а й до грабежів, насильства»⁸⁶. Та це й зрозуміло, адже завданням, яке ставили перед собою оунівці, було опанувати ситуацію, закріпити свою владу, – будь-які стихійні виступи могли завадити цьому. Так, коломийська газета «Воля Покуття», яку контролювала ОУН, вказувала, що ініціаторами антиєврейських заворушень у місті 4 липня 1941 р. були «комсомольські диверсанти» та поляки, які мали завдання ширити дезорганізацію в німецькому тилу. (До речі, про поляків як про «особливо важливий ініціативний елемент для погромів» читаємо в звіті німецької служби безпеки за 2 липня 1941 р.⁸⁷) «Багато москалів, – подано далі в газеті, – членів ВКП(б) і НКВД, почали вже навіть акцію, щоби боротьбу немосковських народів, спрямовану на розвал московсько-большевицької імперії, зіпхати на шлях протижидівських погромів [...] Заявляємо, що ми не хочемо цим боронити жидів, бо добре пізнали на

⁸¹ Патрляк І. *Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках...* – С. 485.

⁸² Там само. – С. 468.

⁸³ Гон М. *Із кривдою на самоті...* – С. 148.

⁸⁴ Відозва Начального команданта Української національної революційної армії І. Климова (Легенди) про створення Української держави та Української армії// *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Документи і матеріали.* – Львів–Київ, 2001. – С. 132–133.

⁸⁵ Грицак Я. *Українці в антиєврейських акціях...* – С. 163.

⁸⁶ Ковба Ж. *Людяність у безодні некла...* – С. 224.

⁸⁷ *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і впоряд. В. Косик.* – Львів, 1997. – Т. 1. – С. 92.

своїй шкурі, яку ролю відіграла частина цього народу, запоморочена вигідними для себе комуністичними доктринами, стаючи в авангарді московського більшевизму, та яку ролю відіграє майже цілий жидівський народ тепер в таборі англійсько-американських паразитів-пліутократів. Ми хочемо лише вказати нашому громадянству, які є теперішні цілі конаючої Москви, та остерегти українське населення перед цього роду провокаціями, які мають на меті здискредитувати наш український державотворчий рух, зсуваючи свої анархістичні вчинки на рахунок українського громадянства»⁸⁸. Отже, як бачимо з цього тексту, незважаючи на наявні в ньому докори євреям, усе ж головним його мотивом є заклик не піддаватись на антиєврейськ провокації.

Уже невдовзі після закріплення німецької влади на українських землях почалися планові акції, спрямовані спочатку на ізоляцію, а відтак на знищення єврейського населення. Відповідаючи на запитання, якою була позиція українських націоналістів у цій ситуації, окремі дослідники покликаються на протокол певного засідання з липня 1941 р.⁸⁹. Серед інших дискусійних моментів, які піднімали учасники протокольованих зборів, було і єврейське питання. Жодних рішень у цій справі документ не містить, крім загальної дискусії про припустимість чи неприпустимість німецького способу вирішення цієї проблеми. Проте вислів одного з учасників цих зборів – Ленкавського: «Відносно жидів приймемо всі методи, які підуть їм на знищення»⁹⁰, – на думку дослідників, кидає світло на позицію ОУН у питанні. Їм опонує Володимир Косик, який слушно зауважує: «[...] згаданий документ не підписаний, не підтверджений, без позначення, що це за засідання. Тому може бути звичайним підробленим документом з наміром провокації стосовно названих осіб. До таких документів науковець мусить ставитися з великою обережністю»⁹¹. Навіть серед науковців, що покликаються на цей документ як на вагомий аргумент, немає досі єдиної думки щодо його визначення. Одні припускають, що це – протокол засідання Ради сеньйорів⁹², інші

говорять про «конференцію ОУН»⁹³, а І. Патриляк навіть, уточнюючи, називає цю конференцію «першою»⁹⁴, хоч відомо що перша конференція ОУН(б) відбулась у вересні 1941 р.

Щоб з'ясувати характер описаного в документі засідання, автор цього дослідження звернувся до одного з небагатьох живих учасників подій 1941 р. – Василя Кука, на той момент організаційного референта Проводу. Він стверджує, що документ є протоколом однієї з нарад при пропагандивній референтурі уряду, які часом проводив її шеф Степан Ленкавський. Тому, очевидно, не можна говорити, що висловлені на цьому засіданні думки зобов'язували чи бодай формували позицію оунівців стосовно єврейського питання. Те, що мова не йде про якесь офіційне засідання чи конференцію ОУН(б), підтверджує факт, що серед її учасників були не тільки представники цієї організації, але й члени ОУН(м), та й взагалі не націоналісти.

Якщо ж говорити про офіційну позицію ОУН(б) щодо єврейського питання в перші місяці німецької окупації, коли почала працювати пекельна машина знищення євреїв, то треба визнати: нічого нового поза згаданими постановами ІІ Збору видано не було. Очевидно тому, що на той час ці постанови видавалися актуальними і не потребували уточнень. Однак не менш важливу роль відіграв той факт, що в другій половині 1941 р. оунівці самі стали мішенню для гестапівських репресій. За ґратами опинилися спочатку провідники організації, а згодом, з листопада 1941 р. почалося систематичне винищення її кадрів⁹⁵. Безперечно, в такій ситуації, яку посилювало ще й загальне зростання тиску німецької окупації на українське населення, єврейське питання в діяльності ОУН відійшло на другий план. Головним завданням націоналістичного руху, що знову переходив до підпільної боротьби, визначено збереження власних організованих кадрів і захист населення від утисків окупанта. «Взагалі комплекс жидівський чи польський, – писав про цей час Ярослав Стецько, – не існував для нас як якась суттєва справа. Ми мали важливіші історичної ваги завдання перед собою»⁹⁶. Наводячи цю цитату одного з провідних діячів ОУН,

⁸⁸ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941... – С. 262.

⁸⁹ Бондаренко К. До питання про національну політику Організації Українських націоналістів на початку німецько-радянської війни // Українські варіанти. – № 2 – 1997. – С. 93.

⁹⁰ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941... – С. 190.

⁹¹ Косик В. Гарвард патроніє ненаукові методи історичного дослідження... – С. 189.

⁹² Karel S. Berkhoff, Marco Sarunpuk, *The Organization of Ukrainian Nationalists...* – P. 149–184; цю думку аргументовано спростували Гунчак та Косик: Косик В. Гарвард патроніє ненаукові методи історичного дослідження... – С. 176–190; Гунчак Т. Проблеми історіографії: історія та її джерела... – С. 253–264.

⁹³ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941... – С. 181; Бондаренко К. До питання про національну політику Організації Українських націоналістів... – С. 93–95.

⁹⁴ Патриляк І. Військова діяльність ОУН (б) у 1940–1942 роках... – С. 323.

⁹⁵ Див.: Наказ німецької поліції безпеки (СД) знищувати бандерівців без суду. 25 листопада 1941 р. // Україна в Другій світовій війні у документах. – Т. 1. – С. 365.

⁹⁶ Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України. – Лондон, 1967. – С. 178.

історик Я. Грицак називає її свідченням низького рівня політичної культури бандерівців. Дозволимо собі не погодитися з цієї думкою, адже така заява лише підтверджує зосередженість українських націоналістів на досягненні головної мети – на здобутті української державності. З іншого боку, такі твердження сучасного історика свідчать про його нерозуміння реалій 1941 р. та про бажання оцінювати їх з висоти сьогоднішнього дня. У цьому ж руслі можна сформулювати й відповідь на головний докір ОУН з боку Грицака: чому організація не виступила з заявами, в яких би засудила знищення євреїв? Історик знову не хоче бачити історичних реалій, у яких доводилося діяти оунівцям. Адже 1941–1944 рр. – це роки не тільки масового винищення євреїв, але також час, коли величезних втрат у боротьбі з німцями зазнала і сама організація, і весь український народ. У критичній ситуації, на межі існування опинилися обидва народи, і кожен з них самостійно вирішував питання своєї боротьби за життя. Використовуючи назву монографії М. Гона, можна сказати, що українці та євреї, які жили і боролися поруч, залишилися «із кривдою на самоті». Стосовно ж заяви на захист євреїв слід відзначити, що вона не прозвучала не тільки від ОУН, організації, котра опинилася в самому пеклі нацистської окупації перед лицем знищення, але й з боку могутніх країн, які оголосили війну Німеччині. Цікавий факт з цього приводу наводить у своїй книзі Я. Хонігсман. Уже в вересні 1941 р. британська розвідка мала точну інформацію про те, що відбувається з євреями на теренах колишнього СРСР. Отже про це достовірно знали британський та американський уряди, однак жодного протесту вони не висловили. Відповідаючи на запитання – чому, єврейський історик наводить слова свого колеги Роберта Вістраха: «Частково через те, щоб не виглядати рятівниками євреїв і щоб їх не звинувачували в тому, що війна ведеться заради євреїв»⁹⁷. Очевидно, такий мотив був ще доречніший щодо ОУН, яку німці, через активну антинацистську позицію, в своїх пропагандистських матеріалах називали «зрядям жидівського більшовизму»⁹⁸.

Найчастіше українським націоналістам закидали, а деякі дослідники закидають ще й тепер, участь в організованих німцями антиєврейських акціях. Члени ОУН, на думку цих учених, були чи не головними виконавцями німецької політики. Проте, як показали намагання звинуватити бійців «Нахтігалью» у розстрілах польської

та єврейської інтелігенції 1941 р. у Львові, ці закиди мають яскраво виражений політичний характер і, що довели найновіші дослідження, не відповідають дійсності⁹⁹. До речі, той же І. Патриляк, який спростував ці звинувачення, наводить у своїй монографії факт участі вояків батальйону у знищенні євреїв на Вінничині. «В часі нашого перемаршу, – читаємо в наведених свідченнях вояка «Нахтігалью» Віктора Харкова, – ми наочно бачили жертви жидівсько-більшевицького терору, цей вид так скріпив ненависть нашу до жидів, що в двох селах ми постріляли всіх стрічних жидів. Пригадую собі один фрагмент. Під час нашого перемаршу перед одним селом бачимо багато блукаючих людей. На запит відповідають, що жиди відгрожують їм і вони бояться ночувати у своїх хатах. У висліді цього ми постріляли всіх стрічних жидів»¹⁰⁰. Із наведеного фрагмента чітко видно, що мова не йде про реалізацію якихось постанов, заплановану акцію знищення, а радше про помсту, акт здійснений у стані афекту.

Є свідчення про реакцію оунівців, які за дорученням організації служили в українській поліції, на спроби німців залучити їх до антиєврейських акцій. Богдан Казанівський, активний діяч ОУН цього часу, наводить у своїх спогадах цікавий епізод. До крайового провідника ОУН І. Климів – «Легенди» звернувся один із заступників комісара української поліції по пораду, як потрібно ставитися до німецьких протиеврейських акцій. «Ми не маємо жодного інтересу в тому, – відповів Климів, – щоб нищити жидів, бо після жидів прийде на чергу українське населення. Ми заопікувалися кількома жидами старшинами з УГА, лікарями й іншими фахівцями, які хотіли ділити долю з нашим рухом у підпіллі. Вони радо погодилися працювати для ОУН, але їх не багато. Даю доручення, що у протижидівській акції не сміє взяти участь ні один член ОУН. У тій справі вкратці отримаєте інструкції на письмі»¹⁰¹. Чи була видана така інструкція, наразі невідомо – її не знайдено в архівах. Можливо, Климів і не встиг її видати, оскільки незабаром сам потрапив до гестапівських лабет і був по-звірячому замордований.

Вочевидь, деякі дослідники поставляться упереджено до цього свідчення як до спроби постфактум виправдати позицію ОУН з боку її активного члена. Проте німецькі документи, авторів яких годі звинуватити в симпатіях до українських націоналістів, наводять

⁹⁷ Хонігсман Я. Катастрофа єврейства Західної України... – С. 119.

⁹⁸ Див. німецьку листівку з червня 1943 р.: *Слухай український народ!* // Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1994 – С. 615.

⁹⁹ Патриляк І. *Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках...* – С. 321–368.

¹⁰⁰ Там само. – С. 362.

¹⁰¹ Казанівський Б. *Шляхом Легенди. Спомини.* – Лондон, 1975. – С. 264.

навіть цікавішу інформацію – факти допомоги євреям з боку ОУН. У донесенні від 30 березня 1942 р. начальник поліції безпеки і СД повідомляв: «Сьогодні точно встановлено, що рух Бандери забезпечує фальшивими документами не тільки своїх членів, а й також євреїв»¹⁰².

У постановах II Конференції ОУН, що проходила в квітні 1942 р. знову наголошено: «Не зважаючи на негативне відношення до жидів як знаряддя московсько-більшовицького імперіялізму вважаємо за не доцільне в сучасний момент міжнародної ситуації брати участь в протижидівських акціях. Щоб не стати сліпим знаряддям у чужих руках і не відвернути уваги мас від головних ворогів»¹⁰³. Тобто бачимо, по суті, повторення центральної тези постанов II Збору. До речі, тоді ж, 1942 р., відбулася відмова від термінів «жидо-більшовизм», «московсько-жидівська комуна», які замінено терміном «московський більшовизм»¹⁰⁴.

1942 р. був дуже важким для ОУН – за ґратами опинилися не тільки фактично всі керівники організації, але й сотні її членів. Та все ж прийти до тями після цього удару націоналісти зуміли досить швидко. Ще до кінця року почали творитися збройні загони для захисту населення, які згодом оформилися в структуру Української Повстанської Армії.

Період 1941–1943 рр. був не тільки часом розгортання повстанських сил, тоді ж відбулися важливі процеси в ідейному зростанні визвольного руху. Саме в цей час на базі попередньої ідеології, через часткове її переосмислення, вплив східноукраїнського елементу, який суттєво зріс у лавах ОУН, починається формування програми українського визвольного руху. Саме тоді ідейна платформа руху поступово позбулася відірваних від реальності філософських пасажів, стала значно практичнішою, тобто перетворилася власне у політичну програму. Окреме місце в ній займає позиція ОУН щодо національних меншин. У постановах III Надзвичайного великого збору ОУН від серпня 1943 р. з цього приводу зазначалося, що організація бореться:

«11. За вільне визнання і виконання культів, які не суперечать громадській моралі [...]

¹⁰² *Україна в Другій світовій війні у документах. Зб. німецьких архівних документів / Зібрав В. Косик. – Львів, 1998. – Т. 2. – С. 152.*

¹⁰³ *Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 24. – С. 52.*

¹⁰⁴ *Наразі останнім офіційним документом, у якому ще вживається термін «московсько-жидівська навала», є звернення керівництва ОУН з приводу річниці Акта 30 червня. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 8 зв. – 9 зв.*

12. За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі й змісту національну культуру.

13. За рівність усіх громадян України незалежно від їх національності в державних та громадських правах та обов'язках, за рівне право на працю, заробіток і відпочинок»¹⁰⁵.

Отже, бачимо вже зрілу демократичну програму, що стала платформою для подальшого розгортання українського визвольного руху. І хоч у постановах цього збору немає окремого положення, присвяченого євреям, з певністю можна стверджувати, що оголошені права і свободи нацменшин торкалися і їх.

У рамках розгортання масованої пропагандистської роботи серед представників національних меншин та поневолених народів, 1943 р. командування нещодавно створеної УПА видало цілу серію листівок-звернень: «Грузини», «Узбеки, казахи, туркмени», «Поляки», «До Білоруського народу», «Росіяни», «Чехи» та ін. Один із чільних діячів групи УПА-«Північ» Роман Петренко згадує, що у 1943 р. Іван Литвинчук – «Дубовий», командир Воєнної округи «Заграва», шукав людину, яка б знала єврейську грамоту і могла написати протинімецьку листівку, адресовану євреям¹⁰⁶. На жаль, йому не вдалося здійснити цього задуму.

Натомість попрацювати для повстанської пропаганди зумів єврей Лейба Йосипович Домбровський – «Валерій». Як свідчить доповідна записка начальника управління контррозвідки «Смерш» 1-го українського фронту генерал-майора Осетрова секретарю ЦК КП(б)У Микиті Хрущову, Домбровський 1943 р. став працівником політичного відділу УПА. Він був автором звернень від імені ОУН до вірменів, узбеків, таджиків і навіть написав окрему роботу «Як московський царизм підкорював народи»¹⁰⁷.

Уже згадуваний повстанський командир «Дубовий» відзначився ще одним цікавим кроком у ставленні до євреїв. «В червні 1943 р., – читаємо в спогадах Петренка, – повідомлено, що більша група комуністичної партизанки з'явилася коло м. Клесова на Сарненщині. “Дорош”, з доручення «Дубового» зайнявся цією справою і виявилось, що була це більша група жидів. Було їх понад 40 родин з дітьми. “Дубовий” дав наказ перевести їх і поселити на бувшій німецькій колонії в Степанщині (Костопільській повіт). Створили їм побутові умови, доставили худобу, одягли, взули,

¹⁰⁵ *ОУН в світлі постанов великих зборів... – С. 112.*

¹⁰⁶ *Літопис Української Повстанської Армії – Торонто–Львів, 1997. – Т. 27: Петренко Р. За Україну, за її волю. Спогади. – С. 173.*

¹⁰⁷ *Гогун А. Вовк О. Євреї в боротьбі за незалежну Україну...*

звезли домашній реманент. Мені відомо, що затруднювали цих людей при пошитті одягу, взуття і білизни для УПА (були це переважно ремісники). Декого з мужчин приходилося зустрічати при зборі і вимолочені врожаю з безпанських піль у Степанщині»¹⁰⁸. Взагалі, є досить багато підтверджень того, що українські націоналісти надавали допомогу та притулок переслідуваним євреям. Такі факти наводить у своєму дослідженні Жанна Ковба. Цікаво, що серед цих рятівників була й дружина Головного командира УПА Наталія Шухевич, яка протягом 1942–1943 рр. переховувала семилітню єврейську дівчинку Ірину Райсінберг¹⁰⁹. Роман Шухевич знав про це, більш того, він допоміг виробити їй фальшиві документи на ім'я Рижко Ірини. Згодом, коли Наталія була заарештована німцями, дівчинку переховали у монастирському сиротинці в Куликові. Так вона пережила німецьку окупацію.

Як зазначалося в огляді історіографії, участь євреїв в українському визвольному русі, у діяльності ОУН та УПА поки що дуже мало досліджена. На сторінках цієї розвідки теж не вдасться зробити ретельного аналізу проблеми, яка потребує окремої уваги. Однак, працюючи над нашою темою, ми виявили деякі уривчасті відомості про участь євреїв-лікарів у визвольній боротьбі. Прізвища більшості з них досі невідомі, у свідченнях минулого вони залишилися під бойовими псевдонімами, які їм надали повстанці. Отже, в повстанських матеріалах знаходимо згадки про лікарів «Білого»¹¹⁰, «Варма»¹¹¹, «Грифеля»¹¹², «Богдана»¹¹³, «Ковалья»¹¹⁴, «Чорного»¹¹⁵, «Кума»¹¹⁶. В роботі Ш. Редліха згадується один із єврейських лікарів в УПА, який, даючи інтерв'ю, представив лише як Полдек¹¹⁷. Тільки дехто з них відомі за прізвищами, зокрема Самуель Нойман, який працював під псевдонімом

«Максимович»¹¹⁸, Антін Кольман – «Вугляр»¹¹⁹, Варм Шай – «Сокіл» (інше псевдо – «Скрипаль»)¹²⁰, Абрагам Штерцер¹²¹. Свої спогади про участь в УПА залишила Стелла Кренцбах, яка, до речі, вказувала, що у санітарному вишколі, в якому вона брала участь, всього було задіяно 12 євреїв, серед них 8 лікарів¹²². Про значну кількість єврейських лікарів в УПА писали навіть радянські партизани. У радіограмі командування рівненського партизанського з'єднання зазначалося: «В даний час (мова йде про жовтень 1943 р. – В. В.) серед націоналістів багато євреїв, особливо лікарів»¹²³.

По-різному склалася доля цих лікарів, окремі з них, як до прикладу А. Штерцер та лікар Полдек*, відійшли від підпілля зі зміною окупації. Деякі, як Самуель Норман – «Максимович» та «Кум», продовжили боротьбу у лавах повстанців до смерті. Останній з них був справді легендарною фігурою в УПА, тому дозволимо собі навести ширшу його характеристику, яка належить перу полковника УПА Степана Фрасуляка – «Хмеля». «Доктор “Кум” знана фігура в УПА. Його знали тисячі повстанців. Він в УПА від заснування УНС-у (Української народної самооборони, попередниці групи УПА-«Захід». – В. В.). Наперед був лікарем сотні “Сіроманців”, потім в курені “Гайдамаків”, в старшинській школі “Олені” (оба турнуси), накінець завідувачим надрайонної шпитальки в Марині. Доктор “Кум” по національності жид, до нас був щиро прив'язаний і хоч Організація дозволила йому по приході большевиків відійти на легальщину, він волів ділити долю і недолю з нами даліше, а в потребі чесно згинуть. Який хрустальний характер. Я мав нагоду з ним часто стрічатися і говорити. Доктор “Кум” був оптимістом, вірив у нашу перемогу. Одного разу вже за большевицької дійсності я з ним стрінувся в Марині, та запитав, чому він не відійшов разом з доктором “Максимовичем” на легальщину. Він мені так відповів: “Знаєте пане поручнику, що мене заболіла та відомість, що ви мене хочете збутися. Я належу до

¹⁰⁸ Літопис Української Повстанської Армії – Т. 27. – С. 173.

¹⁰⁹ Спогади Наталії Шухевич. Записав Василь Куж // Архів Центру досліджень визвольного руху (далі АЦДВР). Аудіоспогади учасників визвольного руху записані Василем Куком; Розмови із Юрієм Шухевичем.

¹¹⁰ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1983. – Т. 5: Волинь і Полісся; німецька окупація: спомини учасників. – С. 125, 127.

¹¹¹ Там само. – С. 176.

¹¹² Там само.

¹¹³ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1989. – Т. 12: Третя подільська воєнна округа УПА («Лисоня»). – С. 160, 214.

¹¹⁴ Там само. – С. 214.

¹¹⁵ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 1992. – Т. 23: Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. – С. 79.

¹¹⁶ Там само. – С. 353–357.

¹¹⁷ Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах... – С. 47, 220–221.

¹¹⁸ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 23. – С. 349.

¹¹⁹ Архів ЦДВР.

¹²⁰ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 23. – С. 359–364.

¹²¹ Там само. – С. 341–349.

¹²² Стелла Кренцбах. Живу ще завдяки УПА // Поклик сумління. – 1993.

¹²³ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 2002. – Т. 4: Боротьба проти УПА та націоналістичного підпілля: Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. – Книга перша: 1943–1945. – С. 107.

* Вважаємо наведено у Редліха історію про те, що Полдек пішов з УПА після того, як його пробували змусити «поекспериментувати» на пораненому радянському партизані, звичайною вигадкою і бажанням виправдати свою втечу від повстанців (Див.: Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах... – С. 220–221).

категорії тих людей, що добре – довго пам'ятають. Під час німецької окупації Організація виратувала мене від смерти, то чому я маю бути їй не вдячний і не помагати повстанцям будувати Україну. Я вірю, що себе не посоромлю, а вам можу не раз стати в пригоді.

Дня 23/1. 1946 р. стійковий завважив групу большевиків. Він сейчас повідомив шпитальку. Зараз заряджено поготівля. Легко раненим належало відступати догори звором, а здорові почали виносити важкоранених до бункру. При тій роботі застали їх перші стріли. Тоді згинули: др. “Кум”, поручник “Клименко”, надрайонна аптекарка “Христя”, санітарка “Зенка”, санітар “Лен”; в шпитальці та бункрі большевики постріляли 9 хорих: “Борсука”, “Дороша”, “Орловського”, “Плиту”, “Рубача”, “Чорноту”, “Сойку”, “Березу”, “Зазулю”; 3-ох з охорони шпитальки заловлено живими: “Чорноморця”, “Дзвінчука” та “Дуба”; 5 хорих та 4 з охорони утікли.

Доктор “Кум” додержав слова. Він не посоромив ані себе, ані УПА. Перед смертю подер американські долари, порозкидував дорогоцінності (його власність), щоб не забрав ворог»¹²⁴.

Заслуги «Кума» належно оцінило керівництво українського визвольного руху – відповідно до наказу Головного військового штабу УПА № 1/47 від 5 червня 1947 р. йому присуджено Срібний хрест заслуги¹²⁵. Тож він став єдиним євреєм, відзначеним такою високою нагородою збройного підпілля.

Потреба формулювати позицію ОУН щодо єврейської меншини не зникла й після відходу німецьких військ і катастрофи, яку пережили євреї під їхньою окупацією. Свідченням цього є те, що питання й надалі піднімалося в ідеологічних дискусіях у середовищі ОУН. Дуже цікавою ілюстрацією такої дискусії можна вважати листування між Д. Донцовим та Й. Позичанюком. Обидва – представники різних поколінь націоналістичного руху, і власне суперечка між ними чудово показує динамічний розвиток націоналістичної ідеології та доводить відхід оунівців від положень донцовського націоналізму. Донцов, аналізуючи програму ОУН, жорстоко розкритикував її. Серед положень, що зазнали його атак, були такі:

«3) В програмі нема відгону укр. історичних традицій ні соціальних, ні національних, ні політичних. І то не лише традицій козащини, а й не давніх традицій повстанчого руху в роках 1917-1921

¹²⁴ Сотник С. Ф. Хмель – Відтинок «Магура» (Калуська округа). Спогади 1949 // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 66. – Арк. 500–501.

¹²⁵ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 254 об.

з їх ксенофобією проти зайд півночі, антисемітизмом, релігійністю і приватновласницькими тенденціями»¹²⁶. На його думку, справжня націоналістична програма мусила зазначати, що «менатальність і політика світового жидівства шкідливі для української нації й державности. Боротьба з жидівством є в інтересах і традиціях української нації»¹²⁷. Крім того, він наголошує, що ОУН має «Виступати проти імперіалістичних держав, в тім числі й проти жидівства, а не проти імперіалізму»¹²⁸.

Дуже гострою виявилася реакція на ці закиди представника молодшого покоління націоналістів. Позичанюк писав: «Після німецької практики здається трудно (коли не безглуздо) грати цією картою сьогодні. Підкреслимо сьогодні. Тимбільше, що жидівська проблема для України сьогодні не існує [...] Що личило запільним повстанським отаманам, які крім ксенофобії і антисемітизму більш нічого не мали до діла, більш нічого не зробили і не могли зробити, бо то було поза їхніми ідейними, політичними й організаційними спроможностями, те не пасує нам – поколінню перед яким стоїть більша задача ніж кустарна ксенофобія. Отже не збивайте зі стовбової дороги на антисемітські й ксенофобські манівці, бо на них Гітлер з цілим Райхом поламав собі ноги. Можем сказати навіть більше в царині ксенофобії. Для нас ворог мусить визначатися не расовою приналежністю, а ступінем ворожості нашій ідеї і активністю його чину проти нас»¹²⁹. Відповідаючи Донцову на зауваження про важливість боротьби зі «світовим жидівством», Позичанюк пише: «Це стара розгаратана в цурки гітлерівська шарманка. Треба бути сьогодні політичним немовлям, щоб не розуміти, що не зважаючи ні на які наші традиції в жидівським питанні, нині з ряду причин треба за всяку ціну відпекатися від антисемітизму. І саме тому, чому треба відпекуватися від найменшої тіні гітлеризму. Бо власний наш нарід розпне або викине геть тих, хто стане на цю лінію. Не тому, що народ симпатизує з жидами. А тому, що народ зазнав від всесвітніх носіїв того антисемітизму – гітлерівських орд – ще більшої трагедії, ніж жиди і всяку подібну “політику” прийме за продовження вже баченого, а носіїв її – за гітлерівських агентів»¹³⁰. Даючи загальну оцінку антисемітизму, підпільний публіцист зазначає: «Що ж до

¹²⁶ Матеріали до дискусії над програмою ОУН // Архів ЦДВР. – С. 1.

¹²⁷ Там само. – С. 2.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Матеріали до дискусії над програмою ОУН... – С. 6–7.

¹³⁰ Там само. – С. 10.

антисемітизму взагалі, то треба сказати, що Гітлер, здається, виликував від нього цілий світ, хоч світ і не хотів виликуватися. Прикриваючи свою справжню ідею – свою загарбницьку політику, – Гітлер вибрав за щит для прикриття її антисемітизм, ідею “визволення світу з жидівських лабет”. Ця ідея подана світові ніби як справжня ідея гітлеризму, мала обдурити світ, приспати чуйність, навіть змобілізувати його до помочі й прислужитись справі приборкання того світу через розкладення замість проблематичних “лабет” конкретних фашистських наручників. Німці багатьох набрали на цей гачок. А ж не прийшло криваве протверезіння. Сьогодні ця гітлерівська карта бита й розбита. І тепер дурень буде той, і нещасний буде той, хто з подібними ідеями поткнеться, скажемо, на східну Україну [...] В програмі не мусить бути ніякого антисемітизму і будьякого фобства. В програмі мусить бути визнано права нацменшостей і навіть підкреслено пільги тим, хто співдіятиме й офіруватиме в боротьбі за Українську Державу»¹³¹. Цитований документ показує доволі гостру внутрішню дискусію в націоналістичному середовищі, проте саме завдяки цій гостроті він дуже чітко окреслює ставлення ОУН до євреїв та антисемітизму.

У 1945 р. завершилася Друга світова війна, війна що забрала мільйони життів українців і євреїв, поставила під знак питання сам факт їхнього існування як націй. Проте не припинилася боротьба українських повстанців, котрі й далі чинили відчайдушний спротив «советизації» краю. Очевидно, попередня стратегія визвольного руху, яка полягала в тому, що момент ослаблення двох тоталітаризмів – німецького і радянського – стане початком загальноукраїнського повстання, не спрацювала. Виникла крайня потреба сформулювати нову концепцію боротьби українських повстанців у геополітичних умовах, що склалися після завершення війни. Нею стала концепція національно-демократичних революцій народів Центрально-Східної Європи, що після 1945 р. потрапили в зону радянського впливу. На думку ідеологів ОУН, саме поляки, чехи, словаки, народи Прибалтики, які щойно після Першої світової війни здобули незалежність, повинні були стати найкращими союзниками українців у боротьбі проти спільного ворога – радянського тоталітарного режиму. Ці народи мали тривалу традицію боротьби за державність, врешті протягом двох десятиліть були незалежними, а в останні роки мужньо проти-

¹³¹ Матеріали до дискусії над програмою ОУН... – С. 10, 13.

стояли німецькій окупації, й тому, вважали ідеологи ОУН, вони не стануть легкою здобиччю для нового окупанта – СРСР. Саме народи Центрально-Східної Європи керівництво визвольного руху визнавало стратегічними союзниками у здобутті незалежності України, саме їх слід було залучати до єдиного антирадянського визвольного фронту. Засобом реалізації концепції між іншими було вибрано військово-пропагандистські рейди УПА на терени цього регіону. Українські повстанці мали активізувати тут місцеві антирадянські рухи опору, об'єднати їх у єдиний фронт з українським.

Радянський уряд знав про існування цієї концепції і чудово розумів загрозу поширення збройної боротьби за межі України та долучення до неї визвольних рухів інших народів. Про масштаби підготовки для створення антитоталітарного фронту поневолених народів свідчить донесення генерал-лейтенанта Ільїчова Лаврентієві Берії від 1945 р. Згідно з документом, керівництво українського визвольного руху планувало антирадянське повстання, яке мало охопити терени Польщі, Румунії, Угорщини та Болгарії¹³². Аби завадити цьому, розпочато масовану пропагандистську роботу, метою якої було скомпрометувати українських повстанців, показати їх як німецьких колабораціоністів, антисемітів.

Тим часом восени 1945 р. справжнім успіхом завершився Перший словацький рейд УПА: населення радісно приймало повстанців; після його завершення активізувалися місцеві антикомуністичні рухи; про повстанців стали писати місцеві газети, а відтак заговорили й світові медіа. Щоб перебити ці успіхи, здійснено антиупівську провокацію. У грудні 1945 р. в двох словацьких селах Уліч і Колбасов убито 14 євреїв. Цей факт дуже швидко підхопила прокомуністична пропаганда, однозначно приписавши його українським повстанцям. Це звинувачення як безсумнівне перекочувало в чехословацьку історіографію, де існувало впродовж кількох десятиліть як вагомий доказ антисемітизму УПА¹³³. Щойно 2006 р. на конференції «УПА в історії повоєнної Словаччини 1945–1947» словацький історик Міхал Шмігель спростував ці звинувачення, довівши, що вбивство – справа рук місцевих селян¹³⁴.

¹³² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. – Київ, 1994. – Т. 2. – С. 586.

¹³³ Chmoupek B. Banderovci. – Bratislava, 1989. – С. 296.

¹³⁴ Michal Šmigel'. Rok 1945 – od prvých správ o UPA po tragédie v Uličskej kotline. Конференція проходила 16 березня 2006 р. в Університеті Матєя Бєли в Банській Бистриці, її матеріали готуються до друку.

Зважаючи на можливість провокації при проведенні наступного рейду на Словаччину, його організатор, референт пропаганди Закерзонського краю Василь Галаса, в інструкціях для командира рейдуєючих відділів Володимира Гошка – «Мирона» окремо зупинився на темі антисемітизму: «За ніяких обставин недозволено вбивати жидів та кривдити їх, а також вести антисемітську пропаганду. Коли б в розмовах торкнулися цієї теми потрібно якнайбільше засуджувати гітлерівські звірства. Пояснити, що в Україні, за яку воюємо, буде мати кожна людина, в тому числі і чеські та словацькі жиди, рівні права та належну свободу. Якщо не буде потреби, не торкатися жидівської проблеми взагалі»¹³⁵.

Ретельне дотримання інструкцій, швидке реагування на зміну обставин, ідеологічна та бойова готовність українських повстанців зробили Другий словацький рейд однією з кращих зовнішньополітичних акцій УПА. Як і попереднього разу, проведено спеціальну роботу щодо компрометації українського визвольного руху серед словацького населення, зокрема, в часі рейду масово поширювано листівку, підписану «бандерівці» (представники українського визвольного руху не підписувалися так на жодному з відомих документів), із закликом до всіх євреїв на теренах Словаччини до 31 липня 1946 р. покинути цю країну¹³⁶.

У 1947 р. під час підготовки до чергового пропагандистського рейду на терени Чехословаччини відомий публіцист та ідеолог, крайовий провідник ОУН Закерзоння Ярослав Старух підготував спеціальну роботу «До братніх чеського і словацького народів». Його метою було подати стислий виклад історії та ідеології визвольного руху. Невдовзі після написання роботи було перекладено англійською мовою, це свідчить про те, що її мали поширювати не тільки на українських та чехословацьких теренах. Один із примірників брошури був переданий українськими підпільниками до амбасади США, звідки він потрапив до Державного архіву цієї країни¹³⁷.

Серед інших важливих положень українського визвольного руху автор наголошує і на ставленні ОУН до євреїв, яке винесено в окремий пункт під назвою «Антисемітизм». Насамперед Старух відмежовується від поширюваних від імені УПА провокаційних листівок: «Ми ніколи не видавали і не поширювали ніде ані у нас в

Україні, ані тим більше у Словаччині протижидівських листівок. В усій нашій політичній літературі, підпільних революційних газетах і відозвах, ані тепер, ані в часі німецької окупації не було і нема ні одного слова зверненого проти жидів. Такі закиди це чиста вигадка і брехня. Ми не брали також і не беремо участі в жодних протижидівських акціях»¹³⁸. Автор наголошує, що серед учасників українського визвольного руху були і євреї, особливо лікарі, котрі надавали допомогу українським повстанцям. «Нам взагалі, – читаємо далі, – чужа і ненависна всяка національна нетерпимість, всяка нетолерація, всякий груповий та національний егоїзм, шовінізм, погромництво та інші подібні прояви. Уважаємо це за некультурність, дикунство і людоїдство. Ми, українці, були довгі віки поневолею, недержавним народом та зазнали на собі багато таких проявів. Тому ненавидимо їх, відкидаємо і поборюємо, а прагнемо культурного, толерантного, народоправного ладу, де кожна людина, кожна людська громада і кожна нація буде мати забезпечену повну рівність усіх прав. Ці ідеали не дадуться ніяк погодити з антисемітизмом та погромництвом, що закидає нам зовсім безпідставно большевицька пропаганда»¹³⁹. Те, що в цій загальній роботі досить багато місця (дві сторінки з двадцяти восьми) приділено з'ясуванню ставлення українського націоналістичного руху до євреїв; свідчить, що керівництво руху розуміло, наскільки важливо мати в цьому плані чітку позицію, заперечуючи тезу про антисемітизм ОУН у пропагандистській роботі.

Тим часом 1948 р., після приходу до влади комуністів у Чехословаччині, по суті, завершився період утвердження тоталітарних режимів радянського зразка у Центральній-Східній Європі. А це означало, що український визвольний рух втратив можливих союзників у цьому регіоні і знову опинився в міжнародній ізоляції. Певні надії на протистояння з радянським режимом давала тоді ще Холодна війна між колишніми союзниками СРСР та Заходом. Вона набирала дедалі більших обертів і змушувала українських підпільників зважати на можливість її початку. Відповідно, тривала масштабна підготовча робота, аби український визвольний рух міг максимально скористатися з нагоди цього протистояння¹⁴⁰.

¹³⁵ Цит. за: В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Львів–Торонто, 2001. – С. 172.

¹³⁶ В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини... – С. 175.

¹³⁷ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1988. – Т. 17: Англомовні видання українського підпілля, 1946–1947. – С. 7.

¹³⁸ До братніх чеського та словацького народів. – Видання УПА: Київ–Львів, 1947// ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 64. – Арк. 170.

¹³⁹ До братніх чеського та словацького народів...

¹⁴⁰ Докладніше про позицію визвольного руху в цьому питанні див.: В'ятрович В. Позиція ОУН щодо перспектив Третьої світової війни.// Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 11. – С. 73–81.

У вересні 1948 р. підготовлено спеціальний документ «Звернення від УГВР до українського народу у справі початку нової війни». В ньому, зокрема, наголошувалося: «7. Перестерігається перед тим, щоби на основі звернень думати, що вже завтра-післязавтра вибухне війна. Усі звернення є, по-перше, нашою підготовкою до всяких несподіванок міжнародної політики, які є завжди можливі і про які ніхто не може знати. По-друге, у випадку коли вибух нової війни затягнеться на довше потреба мати такі готові звернення з конкретними вказівками для населення (що робити) є в наших умовах тим більше важлива прямо необхідна. Кожна серйозна політична організація мусить мати плян не тільки найближчих дій, але й дій далеких, мусить врахувати всі можливості, зокрема від неї залежні, щоб не бути заскоченою»¹⁴¹. У рамках цієї роботи підготовлено цілий пакет звернень від імені керівництва визвольного руху, зокрема до українського народу, до українських селян, робітників та інтелігенції, молоді. Серед них знаходимо й звернення до представників національних меншин: «Мешканці України неукраїнці! – читаємо тут. – Росіяни! Поляки! Євреї! Ставайте разом з Українським Народом до визвольної боротьби проти московсько-большевицьких гнобителів України! Не виступайте проти визвольних прагнень українського народу!»¹⁴². Отже, як бачимо, серед інших національностей названі і євреї, яких розглядали як потенційних союзників українського визвольного руху. До речі, цей документ, очевидно, є першим, у якому публіцисти підпілля перейшли від звичного для них західноукраїнського етноніма «жид» до вже тоді загальноживаного – «євреї».

Останнім же документом українського підпілля, зверненням до євреїв, є листівка «Євреї – громадяни України». Це поки що єдиний документ ОУН, адресований спеціально представникам цієї національності. Він написаний у березні 1950 р., тобто в час, коли український та єврейський народи знову на повну силу відчули на собі силу тоталітарної машини. Адже це період остаточного придушення збройного руху ОУН та УПА, масових репресій та депортацій. З іншого боку, це час розкручування комуністичною пропагандою антиєврейської кампанії, яка називалася «боротьбою проти “безрідного космополітизму”»¹⁴³. Отже знову, як уже не раз у

своїй історії, українці та євреї отримали спільного ворога. Очевидно, враховуючи помилки минулого, керівництво українського визвольного руху вирішило заручитися підтримкою євреїв, зробивши їх своїми союзниками. Можливо, згадувана листівка була лише початком ширшої кампанії на зближення двох націй у спільному опозиційному русі. Детально про це сьогодні важко говорити, оскільки жодних інших документальних підтверджень цієї тези немає.

Переходячи до аналізу самої листівки, слід наголосити, що її автор дуже ретельно підійшов до цієї роботи. Як і в інших зверненнях такого типу (наприклад у зверненнях до поляків), текст починається розлогими міркуваннями про історію українсько-єврейських відносин. Автор цитує роботи єврейських істориків, політиків, творів поетів. Найбільшою помилкою і трагедією євреїв в Україні, на його думку, було те, що вони «дуже часто запрягалися до воза таких чи інших імперіялістичних держав»¹⁴⁴. Відповідно, у ході розгортання боротьби українців з цими державами, опинялися разом з окупантами у ролі жертв повсталого народу. Проте автор не тільки загострює увагу на важких моментах співіснування обох націй, але й наводить протилежні приклади. «[...] в 1918 році, – пише він про ситуацію в Західній Україні, – євреї в досить поважній мірі включилися до боротьби українського громадянства за його національне визволення. Між іншим, в 1919 р. в Тернополі був створений окремий єврейський курінь, який брав активну участь в боях за Українську Державу»¹⁴⁵. Ця ситуація повторилася і в роки Другої світової війни: «В західних областях України [...] нав'язувалися все ширші і ширші знайомства між українцями і євреями. Чимраз частіше можна було стрінути євреїв – виразних симпатиків українського революційного руху. Наслідком цього, в час німецької окупації багато євреїв знайшло схоронище в рядах УПА. Деякі з них вибилися навіть на досить поважні становища, а лікар др. кум – євреї по національності, за віддану працю в рядах УПА Постановою Української Головної Визвольної Ради від 30 травня 1947 р. був нагороджений Срібним Хрестом Заслуги»¹⁴⁶. Певна річ, автор листівки не обмежується історичним оглядом українсько-єврейських стосунків, адже його завданням був не аналіз їхнього минулого, а формування майбутнього. Саме тоді, коли українці надалі завзято боролися за незалежність, а євреї нарешті здобули державність, мали встановитися приязні

¹⁴¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 5. – Арк. 123–124.

¹⁴² Там само. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 5. – Арк. 126.

¹⁴³ Шаповал Ю. Боротьба проти «безрідного космополітизму» і справа єврейського антифашистського комітету // Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – Київ, 2001. – С. 208–252.

¹⁴⁴ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 65. – Арк. 284.

¹⁴⁵ Там само. – Арк. 289.

¹⁴⁶ Там само. – Арк. 290.

стосунки між обома народами. Але для цього українцям потрібно було відчутти підтримку з боку євреїв, що проживали на українських землях. «Щоб забезпечити за собою належне місце в Українській Самостійній Соборній Державі, щоб здобути собі пошану серед українського суспільства, Ви, євреї – громадяни України, вже сьогодні повинні про це старатися»¹⁴⁷. Завершується текст розлогом закликом до євреїв від імені українських повстанців: «Пам'ятайте, що Ви є на українській землі і що у Вашому власному інтересі є жити в повній згоді з їх правними господарями – українцями. Перестаньте бути знаряддям в руках московсько-большевицьких імперіялістів. Вже не за горами та хвилина, коли повторюються часи Хмельницького, але тим разом ми хочемо, щоб вони були без протиеврейських погромів [...]

Сьогодні в час жорстокої боротьби українського народу за свою волю, за національну незалежність, ми звертаємося до Вас, євреї – громадяни України:

– Опам'ятайте тих ваших братів по національності, які своїми руками допомагають розбійникам з Кремля розпинали наш народ. Скажіть їм, нехай вони заперестануть свою злочинну роботу.

– Допомогайте українським революціонерам, бо вони борються і за Ваше краще майбутнє.

– Включайтеся в протибольшевицьку боротьбу, а тим здобудете собі пошану і належне місце в Українській Самостійній Соборній Державі»¹⁴⁸.

Проте на той момент українцям у їхній боротьбі так і не вдалося започаткувати дієвої співпраці з євреями. Уже незабаром збройний рух було придушено репресивною машиною СРСР. У березні 1950 р., коли була написана ця робота, український визвольний рух зазнав дуже болючої втрати – у бою з облавниками загинув Головний командир УПА Роман Шухевич. Його смерть не зупинила боротьби – організовано вона тривала до середини 1950-х рр., окремі її спалахи зафіксовано ще й на початку 1960-х. Проте це вже був час інших форм боротьби – на арену української історії виходять представники наступного покоління українського визвольного руху – «шістдесятники». Їм, зрештою, вдалося налагодити співпрацю з єврейськими дисидентами і спільно протистояти тоталітарному режимові.

Отже, як бачимо, єврейське питання посідало важливе місце в ідейно-програмових засадах українського визвольного руху

1920–1950 рр. Різні варіанти його вирішення розглядали члени УВО, ОУН, вояки УПА. По суті, ставлення націоналістичного руху до євреїв формувалося паралельно з його ідейним визріванням, часом виливаючись у гострі антиєврейські випадки, а часом – у толерантність і бажання співпрацювати. Даючи йому оцінку, не слід забувати про тодішні умови – умови катастрофи обох народів. А вже 1920–1950 рр. – це час, коли українці перейшли через три голодомори, масові репресії, світову війну. З іншого боку, це час, коли євреї пережили утиски і дискримінацію з боку польської держави, радянські репресії, найбільшу трагедію своєї національної історії – Голокост і знову антиєврейські кампанії радянського режиму. Увесь цей екстремальний досвід не міг не відбитися на взаємному сприйнятті обох народів. Часто воно перетворювалося на взаємні звинувачення сусідів у своїх бідах. Особливо вагомими для формування української візії відносин між обома націями стали дві прикрі події: убивство Петлюри та процес над його виконавцем і «советизація» Західної України у 1939–1941 рр. Вони помітно радикалізували українську позицію, яка відтак подекуди набула гострих нетолерантних форм. Однак таку тенденцію вдалося подолати і вийти на інший рівень відносин. Значну роль у цьому відіграла й позиція ОУН, яка, незважаючи на обставини (антиєврейські настрої в міжвоєнній Польщі, шалений антисемітизм нацистів, антиєврейські упередження і дискримінації в СРСР), не дозволила собі у своїй ідейно-політичній площині опуститися до антисемітизму, ба більш – зуміла сформулювати прагматичне, конструктивне бачення українсько-єврейських стосунків. Сподіваємося, що це невелике дослідження усуне із суспільної свідомості штучно сформований стереотип українського націоналіста-юдофоба і сприятиме подальшим взаєморозумінню і взаємоповазі обох націй.

¹⁴⁷ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 65. – Арк. 292.

¹⁴⁸ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 65. – Арк. 293.

(Проект)

Воля народам,

Воля людині.

ЄВРЕЇ – ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ.

Вже тисячу років проминуло від того часу, як Ваші предки, перейшовши Кавказ, прибули на українські землі і тут почали осідати настало. Тисячу років життя представників Вашого народу тісно зазублювалося з життям наших предків. Воно і сьогодні в такий чи інший спосіб зазублюється між Вами і українським народом. Адже на наших землях живе, працює і розвивається.

За тих тисячу років в різних формах проявлялося співжиття євреїв та українців. Були часи, коли прогнані з Іспанії в 1492 р. євреї знаходили собі притулок між українцями, знаходили в них піддержку, за що повинні були бути вдячні; були моменти, коли завдяки імперіялістичній політиці Польщі, євреї

«...На славі України всі церкви
заарендували.

Котрому б то козаку або мужику
дав Бог дитину повити,

То йди до жида-рендаря, та положи
шістак,

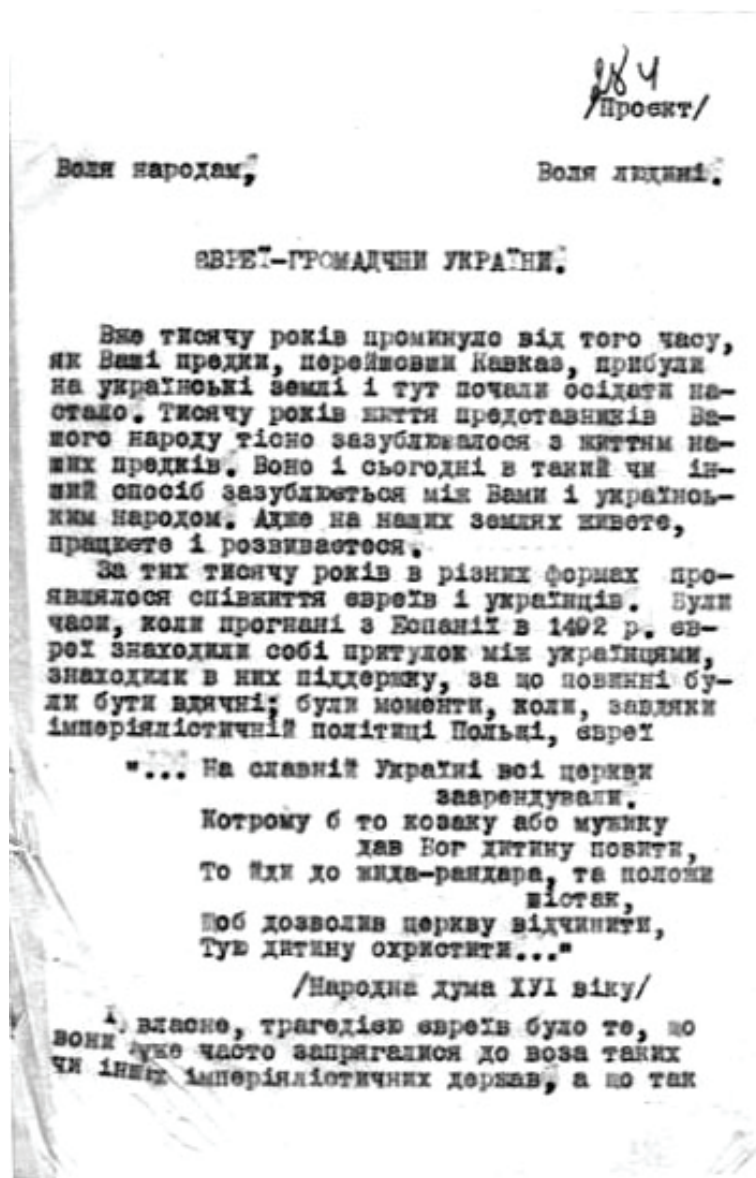
щоб дозволив церкву відчинити,

Ту дитину охристити...»

(Народна дума XVI віку)

І власно трагедією євреїв було те, що вони дуже часто запрягалися до воза таких чи інших імперіялістичних держав, а що так було, нехай послухають слова Вашого історика д. Шаля, які він висказує в своїм шкільнім підручнику єврейської історії.

«Жиди є в тім часі в Україні посередниками між магнатами (великими панами) і селянами. Пани, не маючи змоги у своїх величезних посілостях досягнути особисто ані податків, ані чинитьб, послуговуються жидами, осілими чи то по місточках, чи по селах. Жиди часто стягають в інтересі свого пана в безоглядний спосіб всі данини, викликаючи тим самим ненависть селянських мас до себе. Найбільшу ворожість викликала т. зв. аренда церковних ключів через жидів. Ця аренда полягає в тім, що пани, щоб вимусити на селянах заплату данини, віддають жидам церковні ключі. Ці ключі віддають жиди священикам тільки тоді, коли селянин, у котрого

Перша сторінка звернення «Євреї – громадяни України»

мав відбутися шлюб, похорон чи христини, оплатить всі свої податкові залежності».

Внаслідок такої постави євреїв до українського народу прийшли страшні протиеврейські погроми, яких жертвою впало двісті тисяч осіб. Це були часи Б. Хмельницького, часи великого повстання нашого народу проти польських панів і їх вислужників за своє національне визволення.

І коли козаки, тодішня державна влада, зовсім прогнали євреїв з України, то вини треба дошукуватися тільки у затраті здорового способу думання тодішніх євреїв.

Бо чому не могли вони погодитися з тим, що, прибувши на чинсь землю, треба числитися в першу чергу з законними господарями цієї землі. Було б ніколи не дійшло до 20-го сівана, дня посту і жалоби по жертвах єврейських погромів в Україні, був би ніколи ваш поет не писав:

«Забиті і порізані, на части почетвертовані,
Учені і рабіни, молоді і старші;
Серце мліє, душа дрижить з болю,
Плаче, плаче без кінця, ніхто її не потішить»,

коли б Ваші предки були співчували поневоленому тоді українському народові, допомагали в його біді, а не використовували його тодішнє тимчасове ослаблення для своєї хвиливої наживи.

І переглядаючи сторінки нашої історії, сторінки, де заторкуються справи співжиття євреїв з українцями, годі не дивуватися, чому так мало вчила історія даліше єврейське покоління.

Після великих днів української держави за гетьмана Хмельницького, Україна знову попала в неволю, і євреї, не дивлячись на недалеке і жорстоке своє минуле, знову стали знаряддям в руках імперіялістичних сил. Повернувши на Українські землі, своєю невідповідною поведінкою знову викликали в широких селянських масах ненависть до себе. І тим разом їхній невластивий крок був в страшний спосіб покараний. Прийшов XVIII вік, а з ним повстанські рухи селян під назвою «гайдамаччина». Тільки в самому Умані загинуло біля 20 тисяч шляхтичів і євреїв.

Щойно перед першою світовою війною взаємини між українцями і євреями починають до певної міри налагоджуватися в позитивному напрямі. Між євреями все частіше зроджуються думки, що до поневоленого українського народу треба ставитися з більшим виrozumінням (для прикладу може послужити твір І. Франка «Перехресні стежки»). Однак це були щойно проблески правильного ставлення справи. В основному напруження між

українськими поневоленими масами і євреями було досить велике. Але в цьому були винні не тільки євреї. Тоді процент євреїв в Україні був досить поважний. Окупантам України дуже багато залежало на тому, щоб ненависть українських народних мас скерувати не проти себе, а проти кого іншого. І вибір (в першу чергу під царським режимом) впав на євреїв. Спровокувати українців не було важко, зважаючи на поведінку євреїв в минулому і велике їх згущення в містах (у східній Україні – 26% національного складу міст), що було пов'язане з перехопленням євреями в своїх руках майже всіх галузей торгівлі і тим самим визиску селянських та робітничих мас.

Коли царська тюрма народів і Австро-Угорська розвалилася, українці приступили до будови своєї держави. Але московські більшовики відразу поставилися вороже до побудови української самостійної держави. Почалася боротьба українського народу за своє вільне життя. До цієї справи євреї поставилися різно. Одні, як визначний політичний діяч Рафес і не вироблені єврейські маси, стали по стороні більшовиків в питанні самостійності України, а другі, зорганізовані в єврейських організаціях Бунд і Поалей Сіон, зайняли позитивне становище до української державності. В тодішній українській державі євреї мали свого представника в раді міністрів і для них була признана персонально-культурна автономія. Мимо того в згаданому періоді знову дійшло до сильних протиеврейських погромів. Про причини цього писав визначний єврейський поалей-сіоніст Гольдельман:

«А як має вплинути на українських селян поява в їх селах більшовицьких реквізиційних загонів на чолі з комісарчима з містечкової жидівської молоді? Чи «комісародержавіє» з великою участю жидівських півінтелігентів, тих жидів, яких (український селянин) ніколи до того при владі не бачив і це рахував завжди за природне, і тих, з батьками котрих він гандлював – і раптом той жид – командує. Командує від імені ненависних чужинців, що грабують реквірують його хліб, його добро ...

... І тому так тяжко боротися з погромними настроями серед війська. Тут не досить агітації культурних українських елементів. Тут потрібна пропаганда фактами. І коли українські козаки й національні народні кола та маса, що на неї опирається українська інтелігенція, не зустрінуться в роботі зі співучастю жидів, не зустрінуться на практиці зі симпатією жидівських партій до українського відродження – важко буде подолати історичне недовір'я до жидів.

Це завдання мусимо ми жидівські соціалісти, взяти на себе».

В західних областях України таких погромів не було.

Мало того, в 1918 році євреї в досить поважній мірі включилися до боротьби українського громадянства за його національне визволення. Між іншим, в 1919 р. в Тернополі був створений окремих єврейський курінь, який брав активну участь в боях за Українську Державу.

По закінченню першої світової війни і по нашій програній в час Визвольних змагань, відносини між євреями і українцями розвивалися в іншій формі на Східно-Українських Землях, а в іншій в західних областях України. Багато євреїв під большевицькою окупацією України по деякому часі зорієнтувалися, що український народ знову попав в страшну неволю і почало симпатизувати українським революційним підпільним групам. Але більшість, не зважаючи на уроки минулого, активно включилася до винищування свідомого українського елементу в руку з московськими займанцями. Великий процент євреїв, користаючи з широких знайомств заангажував до легшої праці на різних адміністративних становищах. Цього моменту не забували і не забувають використати московсько-большевицькі імперіялісти. Вони на кожному кроці і в різний спосіб стараються звернути всю ненависть експлуатованих селян і робітників, власне, на євреїв. Вони хочуть заховати перед очима українців справжній корінь лиха. Так робили царські поневолювачі, так роблять їхні переємники кремлівські тирані з бандитом Сталіним на чолі. Дуже можливо, що ви не є так обізнані з методами органів МВД-МГБ, як ми, українські революціонери. Для частинного зорієнтування Вас ми вам відкриємо деякі їхні потягнення. Останніми літами органи МВД-МГБ, зударювались з силою нашого руху, почали застосовувати різні прийоми поборювання росту революційних рухів в Україні. Між іншим, створюють вони фіктивні підпільні організації, щоб при їх помочі виловити свідоміший український елемент, головно з-поміж молоді. Для витворення враження, що це дійсно протирежимні організації, дають керівникам цих організацій доручення розкидати протидержавні листівки, в яких закликається населення до поборювання жидів – п'явок українського народу». В нашому розпорядженні є цілий ряд таких закликів-листівок. Крім того, члени таких організацій ведуть в подібному дусі шептану пропаганду. Цим, як бачимо вбивають вони два зайці. І коли сьогодні Ви зауважете в східних областях України зріст протиеврейських настроїв серед населення, то причиною цього явища є, з одної сторони, ті євреї, які фактично вислуговуються московсько-

большевицьким імперіялістам, а, з другої сторони, використання цього факту органами МВД-МГБ в цілі відвернення уваги населення від справжньої причини їхнього жахливого становища.

В західних областях України справа малася дещо інакше. Тут нав'язувалися все ширші і ширші знайомства між українцями і євреями. Чимраз частіше можна було стрінати євреїв – виразних симпатиків українського революційного руху. Наслідком цього, в час німецької окупації багато євреїв знайшло схоронище в рядах УПА. Деякі з них вибилися навіть на досить поважні становища, а лікар др. Кум – єврей по національності, за віддану працю в рядах УПА Постановою Української Головної Визвольної Ради від 30 травня 1947 р. був нагороджений Срібним Хрестом Заслуги.

Сьогодні всі українські землі опинилися під московсько-большевицькою окупацією. Український народ не припинив боротьби за своє національне визволення. В рядах ОУН і УПА під керівництвом УГВР вже сьомий рік борються неустрашимі революціонери за побудову Української Самостійної Соборної Держави. І хто як хто, але Ви, євреї повинні з пошаною і симпатією ставитися до цієї національно-визвольної боротьби українського народу. Повинні тому, що самі ж Ви на своїй власній шкурі переконалися, що означає бути бездержавною нацією, що означає провадити боротьбу за своє визволення. Понад дві тисячі років єврейський народ був змушений переносити на своїх плечах всі наслідки підневільного життя. І це, що сьогодні Ви маєте свою власну Державу, треба завдячувати не тим євреям, які сотками тисяч йшли під розпеченими цівками гестапівських кулеметів і автоматів, не тим євреям, які покійно уклалися в глибоких ямах на трупах своїх братів і сестер, щоб за хвилину полити їх своєю кров'ю (не раз, бачачи це, ми питали себе: в ім'я чого ці люди складають своє життя?), а тим єврейським революціонерам, які зі зброєю в руках боролися на мурах варшавського гето проти німецьких драпіжників, тим, які в організаціях Іргенд Цвай Леумі чи Штерн приготувляли бомби, щоб ними висаджувати англійські чи арабські твердині. По двох тисяч років тяжкої неволі сьогодні євреї побудували свою Державу Ізраїль і вийшли на міжнародну арену як вільний, державний народ. І коли сьогодні кожному ясно, кому треба завдячувати створенню Держави Ізраїль, той кому повинна бути зрозумілою боротьба українського народу. Мало того, Ви, євреї прекрасно знаєте, хто такі большевики і яке їх відношення до поневолених народів. Ви самі дуже добре бачите, який то рай створив Сталін і його кліка московсько-большевицьких людоджерів.

Що краще могли сказати про це ті десятки тисяч Ваших братів і сестер по національності, яких кати з МВД-МГБ вимордовували у підвалах сталінських тюрем і на засланнях.

І так, як єврейські революціонери стали зі зброєю в руках на захист людських прав єврейського народу і ті права вибороли, так і ми, українські революціонери-бандерівці, стали на шлях національно-визвольної боротьби. Ми свято віримо, що цю боротьбу, змаг на життя і на смерть, виграє не хто інший, а тільки український народ. Цей час вже не далеко.

Як же ж тоді бути з взаємовідносинами між євреями і українцями?

Ми виразно заявляємо у своїх програмових постановках: Ми боремося «за рівність всіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках, за рівне право на працю, заробіток і відпочинок». Але урок історії, сьогоднішня ворожа постава все ж таки великого числа євреїв і до певної міри заходи московсько-більшевицьких імперіялістів не можуть залишитися без жодного сліду. Щоб забезпечити за собою належне місце в Українській Самостійній Соборній Державі, щоб здобути собі пошану серед українського суспільства, Ви, євреї – громадяни України, вже сьогодні повинні про це старатися.

Тому ми, українські революціонери, звертаємося до Вас:

– Пам'ятайте, що Ви є на українській землі і що у Вашому власному інтересі є жити в повній згоді з їх правними господарями – українцями. Перестаньте бути знаряддям в руках московсько-більшевицьких імперіялістів. Вже не за горами та хвилина, коли повторюються часи Хмельницького, але тим разом ми хочемо, щоб вони були без протиеврейських погромів. Ми не хочемо, щоб в будуччину, як колись писали Ваші поети:

«Гіркі сльози проливаю

Над душами добрих і чесних мужів,

Котрих кров пролита, як вода гірських потоків».

Сьогодні в час жорстокої боротьби українського народу за свою волю, за національну незалежність, ми звертаємося до Вас, євреї – громадяни України:

– Опам'ятайте тих ваших братів по національності, які своїми руками допомагають розбійникам з Кремля розпинати наш народ. Скажіть їм, нехай вони заперестануть свою злочинну роботу.

– Допомогайте українським революціонерам, бо вони борються і за Ваше краще майбутнє.

– Включайтеся в протибільшевицьку боротьбу, а тим здобудете собі пошану і належне місце в Українській Самостійній Соборній Державі.

Смерть Сталіну і його вислужникам.

Смерть московсько-більшевицьким імперіялістам.

Хай живе держава Ізраїль і дружба між єврейськими та українськими народами.

Хай живе Українська Самостійна Соборна Держава.

Слава керівникам Українського Революційного Руху С. Бандері і генералові Т. Чупринці.

Українські повстанці

Березень 1950 р.